

Dinamike intertekstualnosti u posvetnoj poslanici Marije Gundulić: Camerata, Guevara i Sannazaro*

Uvodni paratekst prirodnofilozofskoga dijaloškog traktata hrvatskoga filozofa i polihistora Nikole Vitova Gučetića (Nicolò Vito di Gozze) o Aristotelovoj *Meteorologiji* djelo je autorove supruge Marije Gundulić (Maria Gondola). Kako je poznato, riječ je o posvetnoj poslanici koju, ako je suditi po nadnevku, autorica okončava 15. srpnja 1582. te kojom suprugovu raspravu pod naslovom *Discorsi sopra le Metheore d'Aristotele* posvećuje čuvenoj prijateljici Cvijeti Zuzorić (Fiore Zuzori).¹ U skladu s konvencijama autorica se naslovljenici obraća ističući njezinu vanjsku i unutarnju ljepotu, počev od konciznoga enkomija u naslovu (“Alla non men bella, che virtuosa, e gentil donna, Fiore Zuzori, in Ragugia”), te pritom priziva neoplatonistički diskurs na temelju kojega je njezin suprug oblikovao pohvalan portret znamenite dubrovačke pučanke u svojim filozofskim dijalozima o ljubavi i ljepoti. U Gučetićevim se neoplatonističkim dijalozima, *Dialogo della bellezza detto Antos* i *Dialogo d'amore detto Antos*,² dvije

* Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2020-02-5611 *Predmoderna hrvatska književnost u europskoj kulturi: kontakti i transferi*.

¹ Gučetićev dijaloški traktat o Aristotelovoj *Meteorologiji* objavljen je 1584. s posvetnom poslanicom iz pera Marije Gundulić naslovljenom “Alla non men bella, che virtuosa, e gentil donna, Fiore Zuzori, in Ragugia”. Djelo je ponovo izdano 1585. sa skraćenom inačicom parateksta, koju popraća i novi nadnevak 27. ožujka 1585. O posvetnoj poslanici Marije Gundulić vidi Janeković Römer 2004: 105–123; Banic-Pajnić 2004: 69–89; Gabrielli 2016: 143–166; Carinci 2016: 24–27, 45–48, 79–92 (transkripcija posvetne poslanice); Martinović 2017: 27–114; Carinci 2018: 27–41; Bakić 2019: 222–229. Za filozofsku i teološku produkciju dubrovačkoga plemića Nikole Vitova Gučetića vidi barem Martinović 1997: 203–225; Schiffler 2007. Za biografije Gučetića (oko 1549–1610) i njegove supruge Marije Gundulić (oko 1557) vidi Vekarić 2014: 149–150, 325–333. O Cvijeti Zuzorić (oko 1552–1648) vidi Tadić 1939; Marković 1970: 57–111; Martinović 2017: 27–42.

² Gučetićeve filozofske rasprave o ljubavi i ljepoti objavljene su 1581. uz naznaku “nuovamente posto in luce”, usp. Gozze 1581a i 1581b. Prethodno izdanje djela, ako postoji, nije se sačuvalo. Za hrvatski prijevod Natke Badurine usp. Gučetić 2008.

prijateljice Cvijeta Zuzorić i Marija Gundulić – “Fiore” i “Maria” – pojavljuju kao jedine sugovornice intelektualno zahtjevne i konverzacijski uglađene filozofske rasprave, utemeljene upravo u “istinskom prijateljstvu” što ih povezuje (“vera amicitia”, Gozze 1581b: f. 24r; usp. Gabrielli 2023: 85–88). Kako sam drugom prilikom nastojala pokazati, svi su Gučetićevi filozofski dijalozi na talijanskom jeziku slično strukturirani te se nadaju kao učene i otmjene rasprave među povijesno prepoznatljivim likovima čiji je odnos prikazan u skladu s antičkim androcentričnim idealom prijateljstva iz kreposti, bilo da je riječ o dvama muškarcima ili o dvjema ženama (usp. Gabrielli 2023: 83–88, 97–99).³ Međutim, dedikacijskom epistolom Marije Gundulić, u kojoj autorica brani svoju prijateljicu od napada dubrovačke sredine, ideal savršenoga prijateljstva, što ga Gučetić filogino revidira u svojim žensko-ženskim filozofskim dijalogima, konkretizira se u vidu odvažnoga prijateljskog čina. Posvetna poslanica Marije Gundulić, koja se može odrediti kao epistolarni mikrotraktat u obranu žena sastavljen u duhu topike humanističko-renesansne rasprave o ženi i ženskome (takozvane *querelle des femmes*),⁴ sadrži naime vehementnu obranu naslovljenice od zlobnih napada dubrovačkih “zavidnika” (“invidiosi”, Gondola 1584: *2v). Invektiva protiv dubrovačke zajednice, po svemu sudeći, uzrokovala je da se prvo izdanje knjige, objavljeno 1584, povuče. Kako je poznato, *Discorsi* su ponovo izdani 1585. sa skraćenom verzijom posvetne poslanice iz koje je izostavljen upravo dio u kojemu Marija Gundulić u ime ženske solidarnosti radikalno potkopava mitotvornu predodžbu o Gradu što je promiče vladajuća elita, utemeljenu na idealu društvene sloge.⁵ Ostaje pritom nerazriješeno je li autoričin tekst, za koji se pretpostavlja da je izazvao nemale prigovore,⁶ reduciran uslijed postupka cenzure ili autocenzure (usp. Zaninović 1953: 206; Martinović 2017: 39, 42).

Tekstualno tkivo dedikacijske epistole dubrovačke plemkinje, u kojoj se dakle filogino tematiziraju i ženski spol i određena žena, obiluje intertekstualnim transferima. Eleonora Carinci je u studiji iz 2016. pokazala da je argumentacija na

³ U razmatranom radu iznosim i rezultate prvoga sustavnog pokušaja dešifriranja cjelokupnoga Gučetićeva iznimno teško čitljivoga rukopisa pod naslovom *Dialogo iconomico* (usp. Gabrielli 2023: 99–120). Posrijedi je rukopisna verzija filozofskoga dijaloga *Governo della famiglia* (1589) u kojoj se tematizira žensko-ženska učena rasprava, kako je tek nedavno prva uočila Gorana Stepanić, što potvrđuje visoki stupanj nečitljivosti rukopisa. Naime, u radu u kojemu opisuje sve rukopise Gučetićevih djela te sve ruke koje se u njima pojavljuju Gorana Stepanić pokazuje da je *Dialogo iconomico* jedini autorov autograf te da u njemu umjesto dvaju sugovornika iz tiskane verzije djela susrećemo dvije subesjednice, a ponovo je riječ o prijateljicama Cvijeti Zuzorić i Mariji Gundulić (usp. Stepanić 2021: 253–254). Rukopis je pohranjen u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod signaturom R 3230.

⁴ Usp. Janeković Römer 2004: 105–123; Banić-Pajnić 2004: 69–89; Cox 2011: 238; Gabrielli 2016: 143–166; Carinci 2016: 45–48; Carinci 2018: 27–41; Bakić 2019: 222–229.

⁵ Kako je poznato, ideal društvenoga sklada bio je jedan od ključnih elemenata dubrovačkoga samopredstavljanja, usp. o tome Janeković Römer 1999: 15 i *passim*; Kunčević 2015: 139–155.

⁶ Usp. o tome i bilj. 77 u ovome radu.

temelju koje Marija Gundulić artikulira tezu o intelektualnoj i inoj premoći žena nad muškarcima, kao i tematizacija egzemplarnih figura u prvom od dvaju kataloga znamenitih žena što ih zatječemo u paratekstu, velikim dijelom satkana od kompilacije pomno izabраних i uglavnom neznatno izmijenjenih pasusa iz dvaju šesnaestostoljetnih izvora koji ostaju skriveni u tekstu: riječ je o manje poznatoj raspravi *Questione dove si tratta chi più meriti honore o la donna, o l'huomo* iz djela *Trattato dell'honor vero, et del vero dishonore* sicilijanskoga autora Girolama Camerate (1567) i o europskoj uspješnici španjolskoga pisca Antonija de Guevare u talijanskom prijevodu Alfonsa de Ulloe (usp. Carinci 2016: 26). Prilikom transkripcije posvetne poslanice Carinci je u bilješkama označila sve pasuse što ih dubrovačka autorica nedeklarirano reciklira iz spomenutih izvora (usp. *ibid.*: 79–92). Guevarino djelo *Libro llamado Relox de Principes en el qual va encorporado el muy famoso libro de Marco Aurelio* izvorno je objavljeno 1529, a u talijanskom je prijevodu Alfonsa de Ulloe kružilo na knjižnom tržištu od 1553. godine.⁷ Na moguću povezanost s knjigom Antonija de Guevare ukazala je Zdenka Janeković Römer još 2004. (usp. Janeković Römer 2004: 114–115), a Ivica Martinović je, neovisno o radu Eleonore Carinci, u studiji iz 2017. ponudio pomnu analizu posvetne poslanice kao filozofskoga djela, upozoravajući pritom i na sve dijelove koji su prešutno preuzeti iz talijanskoga prijevoda španjolskoga predloška (usp. Marti-

⁷ Usp. Brunori 1979: 11. U studiji na koju upućujem i na koju se oslanjam u ovoj bilješci Livia Brunori nastoji rasplesti zamršeno klupko talijanskih prijevoda razmatranoga djela, usp. *ibid.*: 9–18. Što se tiče prijevoda Alfonsa de Ulloe, koji se 1530. rodio u Španjolskoj te se već u ranoj mladosti preselio u Veneciju, autorica objašnjava kako je u Giolitijevoj tiskari 1553. godine izašlo izdanje u dva sveska, od kojih se drugi sastojao od prijevoda prvih dviju knjiga Guevarine uspješnice iz pera španjolskoga prevoditelja, kako izričito stoji na naslovnici: *Libro secondo di Marco Aurelio impe. tratto dall'Aureo libro detto Horologio de precncipi, composto da Monsignor il vescovo di Mondognetto in lingua Castigliana. Non più veduto e nuovamente tradotto nella italiana per il S. Alfonso de Ulloa* (usp. *ibid.*: 11–12; vidi i *ibid.*: 12, bilj. 13). Te iste godine mletački je tiskar Francesco Portonaris objavio integralan i vjeran prijevod Guevarina djela u tri knjige pod naslovom *Aureo Libro di Marco Aurelio con l'Horologio de Principi*, predstavivši se u posvetnoj poslanici kao njegov autor; prijevod je doživio veliku popularnost te je reizdan tri puta u kratkom razdoblju (usp. *ibid.*: 13–14). Međutim, s obzirom na veliku sličnost i tek neznatne razlike između odgovarajućih poglavlja dvaju razmatranih prijevoda, najvjerojatnije je autor obaju Alfonso de Ulloa, kako zaključuje Brunori (usp. *ibid.*: 14, bilj. 15). Nadalje, torinski je tiskar Francesco Lorenzini 1562. objavio izdanje Guevarine uspješnice u četiri knjige; kako ističe Brunori, dok kod prvih triju knjiga nema novosti, četvrta je knjiga zapravo prijevod drugih Guevarinih djela (*Aviso de Privados* i *Menosprecio de Corte y alabanza de aldea*; usp. *ibid.*: 14–15). Lorenzinijev izdavački pothvat potaknuo je Portonarisa da samo nekoliko mjeseci nakon izlaska spomenute verzije objavi inačicu uspješnice u četiri knjige, gdje je međutim građa četvrte knjige preuzeta iz Guevarina djela *Epistolas familiares* te iz djela *Diálogo de Mercurio y Carón* Alfonsa de Valdésa (usp. *ibid.*: 15–17). I u ovom slučaju Brunori smatra da je autor prijevoda i “falsifikacije” Alfonso de Ulloa (*ibid.*: 17). Četvrta knjiga u Portonarisovu izdanju pojavljivala se u svim kasnijim izdanjima djela *Aureo Libro di Marco Aurelio con l'Horologio de Principi* što ih je objavljivao Portonaris, ali i mnogi drugi tiskari (usp. *ibid.*: 17–18; za popis izdanja usp. *ibid.*: bilj. 23 i 24). Za potrebe ove studije poslužila sam se talijanskim prijevodom druge knjige uspješnice objavljenim u sklopu Portonarisova izdanja u četiri knjige iz 1567–1568. te u sklopu izdanja braće Zoppini iz 1581, također u četiri knjige (usp. Guevara 1568 i 1581).

nović 2017: 67–89). Međutim, kako ću nastojati pokazati, pasus posvetne poslanice Marije Gundulić koji se zbog polemike protiv Grada ne pojavljuje u drugom izdanju Gučetićeva prirodnofilozofskoga traktata također je oblikovan u intertekstualnom dijalogu s drugim djelom, no u ovom je slučaju riječ o imitativnom modusu druge vrste. U ovom se radu naime propituju intertekstualne strategije u posvetnoj poslanici Marije Gundulić kako bi se ponudila interpretacija njihove funkcije u semantičkoj ekonomiji djela. Nakon osvrta na pomnu selekciju i rekonstruktualizaciju pasusa iz djela Girolama Camerate i Antonija de Guevare, na temelju kojih autorica sastavlja veći dio svojega mikrotraktata, pritom suptilno revidirajući filoginu argumentaciju iz muškoga pera, u radu se analizira invektiva protiv Grada te pokazuje da je razmatrani pasus također prožet relevantnim i semantički produktivnim intertekstualnim elementima, koji, za razliku od recikliranih odlomaka iz Guevarina i Cameratina teksta, djeluju na temelju pretpostavke o čitateljskom prepoznavanju. U zadnjem se dijelu rada nudi čitanje cenzurirane invektive upravo iz perspektive guste mreže intertekstualnih signala koji se dadu razabrati u tekstualnom tkivu, a koji se smatraju ključnima za odgonetavanje slojevite i sofisticirane poruke polemički intoniranoga teksta dubrovačke autorice.

Ne imenujući suvremene izvore kojima se izdašno služi kako bi oblikovala filozofsko-argumentacijsku i egzemplarno-anegdotalnu sastavnicu svojega mikrotraktata u obranu ženskoga spola, Marija Gundulić djeluje u skladu s iznimno raširenom imitativnom praksom u ono doba, koja se posebice očituje u moralističko-didaktičkim djelima talijanske književnosti obilježenima “pseudoerudicijskim stilom”.⁸ Naime, kako objašnjava Paolo Cherchi, nedeklarirano preuzimanje tuđih učenih materijala o antičkom svijetu kako bi tekstovi odisali humanističkom erudicijom koju njihovi autori zapravo ne posjeduju, što ga talijanski znanstvenik definira “istinskim radnim stilom” epohe,⁹ postaje u drugoj polovici *Cinquecenta* široko rasprostranjen *modus operandi* te se doima kao “kulturni fenomen bez presedana” (Cherchi 1998b: 19).¹⁰ Kako ističe autor, osim enciklopedijskih, repertorijskih i anegdotalno-moralističkih humanističkih tekstova, među izvorima iz kojih se u tu svrhu crpilo jest i Guevarino pseudohistorijsko didaktički intonirano djelo na narodnom jeziku, koje je, unatoč piščevoj sklonosti povijesnoj falsifikaciji, služilo književnicima kasne renesanse kao neimenovano vrelo anegdotalnoga i inoga materijala o antici (usp. *ibid.*: 20, 67–74).¹¹ Dok su se u prvim fazama raz-

⁸ Usp. Cherchi 1998a: *passim*, citat na str. 63 (u izvorniku: “stile pseudo erudito”); usp. i id. 1998b: *passim*.

⁹ Cherchi 1998a: 54 (u izvorniku: “un vero stile di lavoro”).

¹⁰ Cherchi 1998b: 19 (u izvorniku: “un fenomeno culturale senza precedenti”).

¹¹ Cherchi smatra da se Guevaru može odrediti kao “možda prvoga autora koji je u narodni jezik pretočio erudicijski diskurs humanističkoga tipa” (u izvorniku: “fu forse il primo autore che travasò nel volgare il discorso erudito di impronta umanistica”); *ibid.*: 67. I sam je Guevara, kako ističe autor, obilno i nedeklarirano preuzimao tuđu građu te ju je redovito naknadno obrađivao; dok je, s jedne strane,

matranoga fenomena, koje Cherchi okvirno kronološki svrstava u godine od 1539. do 1589, reciklirani materijali pretežito preuzimali iz erudicijske anegdotalno-povijesne građe,¹² u kasnijim su se fazama autori počeli oslanjati na mnoge i raznovrsne izvore, koji uslijed toga izmiču sistematizaciji (usp. *ibid.*: 274). U svakom slučaju, razdoblje kasne renesanse obilježava proliferacija prakse prešutnoga i doslovnoga preuzimanja tuđega tekstualnog materijala koja, kako napominje Quondam, olakšava i ubrzava proizvodnju pisane riječi (usp. Quondam 1998: 394–395). Takvu pomodnu imitativnu praksu usvaja i Marija Gundulić, koja sastavlja svoj mikrotraktat obilato i nedeklarirano crpeći iz tuđih djela, pritom se dakle služeći, osim Cameratinom učenom raspravom, i jednim od omiljenih izvora onodobnih ljubitelja pseudoerudicijskoga stila, već spomenutom Guevarinom uspješnicom,¹³ a sve kako bi ostvarila dva međusobno povezana cilja: s jedne strane, posuđenom patinom učenosti uresiti svoju posvetnu poslanicu i učvrstiti vlastiti autorski kredibilitet; s druge strane, oblikovati vlastitu filoginu poruku probranim argumentima i egzemplima. Kako ću nastojati pokazati, književni kolaž dubrovačke autorice, da se izrazim u skladu sa Zeolijevom distinkcijom između pasivnoga i aktivnoga književnog recikliranja, može se interpretirati kao rezultat aktivnoga odnosa s tuđim tekstualnim tkivom jer preuzeta građa, rekontekstualizirana u posvetnoj poslanici, u konačnici zadobiva novo, neupitno filogino značenje, suptilno se udaljujući od ambivalentne filoginije obaju predložaka.¹⁴

Kako sam već napomenula, svojim se tekstom dubrovačka autorica izravno uključuje u renesansnu *querelle des femmes*;¹⁵ štoviše, njezin tekst prethodi opsež-

španjolski pisac bio nesklon imenovati svoje ključne predložke, s druge se strane nije libio pripisivati tematiziranu građu izmišljenim izvorima ili atribuirati izmišljenu građu stvarnim autorima (usp. *ibid.*: 73).

¹² U prvim fazama razmatrane prakse “pseudoeruditi” su većinom preuzimali građu iz nekoliko glavnih izvora; za najvažnije izvore pseudoerudicijskoga stila, među kojima su npr. *Officina* kojoj je autor Raviusius Textor (Jean Tixier de Ravisi), *Polyanthea* iz pera Domenica Nannija Mirabellija i dvije Guevarine knjige (*Relox de principes* i *Epistolas familiares*), usp. *ibid.*: 25–77. Quondam ističe veliku popularnost prvih dvaju repertorijskih djela, objavljenih 1520. odnosno 1503, kao nezaobilaznih izvora lako iskoristive tekstualne građe za sve koji su se u *Cinquecentu* kanili latiti pera, usp. Quondam 1998: 386.

¹³ Među autorima koji su izdašno i prešutno preuzimali iz Guevarina djela valja spomenuti barem ove: Anton Francesco Doni (*Marmi*, 1552) i Leonardo Fioravanti (*Dello specchio di scientia universale libri tre*, 1564); usp. Cherchi 1998b: 153, 240. Nadalje, Carinci napominje da u posvetnoj poslanici prirodnofilozofskoga djela padovanske autorice Camille Erculiani pod naslovom *Lettere di philosophia naturale*, objavljenoga u Krakovu iste godine kad i Gučetićev prirodnofilozofski traktat kojemu prethodi posvetna poslanica Marije Gundulić (1584), također zatječemo popis znamenitih žena preuzet iz Guevarine uspješnice u prijevodu Alfonsa de Ulloe, a spominju se ženske figure koje tematizira i dubrovačka autorica: Mirthis, Nikostrata (Karmenta) i Kornelija; usp. Carinci 2016: 45–46.

¹⁴ Za distinkciju između pasivnoga i aktivnoga nedeklariranog preuzimanja tuđe građe usp. Zeoli 1998: 28, 38.

¹⁵ Za analizu posvetne poslanice iz navedene perspektive usp. studije citirane u bilj. 4 ovoga rada, a posebice Carinci 2018: 27–41. U potonjoj studiji, razmatrajući filogini diskurs Marije Gundulić u

nim zapadnojadranskim traktatima iz ženskoga pera koji se na knjižnom tržištu pojavljuju 1600. godine: *Il merito delle donne* Moderate Fonte i *La nobiltà et l'eccellenza delle donne co' diffetti et mancamenti de gli huomini* Lucrezije Marinelli (usp. Cox 2006: 236–238). Naime, nakon uvodnoga pohvalnog prikaza naslovljenice Cvijete Zuzorić, popraćenoga invektivom protiv Grada o kojoj će poslije biti riječi, Marija Gundulić izriče svoju obranu ženskoga spola. Mikrotraktat na temu umne i ine vrsnosti ženskoga spola, koji čini glavninu posvetne poslanice, sastoji se od filozofske argumentacije u prilog ženskoj superiornosti te od dvaju kataloga drevnih znamenitih žena po uzoru na tradiciju koju oživljavaju Petrarčina epistola (*Familiars*, 21.8) i Boccacciov traktat *De claris mulieribus* (usp. Cox 2008: 18–26). Prvi od dvaju kataloga izgrađen je kao mozaik pasusa deriviranih iz već spomenutoga Ulloina prijevoda Guevarine uspješnice. Dva popisa uzornih ženskih figura tvore središnji dio traktata, a okružuje ih, tj. uvodi i zaključuje, argumentacijska topika koja resi filogine tekstove u sklopu debate o ženama, što je Marija Gundulić preuzima iz već navedene rasprave sicilijanskoga erudita. Posvetit ću se prvo intertekstualnom dijalogu što ga posvetna poslanica ostvaruje s Cameratinim djelom, a nakon toga ću se pozabaviti dvama katalogima.

Autoričina filozofska argumentacija u prilog većoj vrijednosti ženskoga spola u odnosu na muški satkana je od kompilacije ponešto izmijenjenih odlomaka iz rasprave sicilijanskoga autora o tome koji spol zaslužuje veću čast, muški ili ženski.¹⁶ Kako bi se osvijetlio intertekstualni odnos teksta i hipoteksta, valja nam prije svega pobliže definirati žanr i strukturu Cameratina djela te se osvrnuti na njegov sadržaj. Posrijedi je rasprava *in utramque partem* (usp. Daenens 1983: 18), u kojoj se nižu argumenti u korist obiju oprečnih teza o kojima se u tekstu raspravlja. Nakon posvetne poslanice Ani Mendoza de Silva, vojvotkinji od Ebolija (ff. 2r–3r),¹⁷ koja je popraćena madrigalom u njezinu čast (f. 3v),¹⁸ slijedi matični dio teksta (“*Questione dove si tratta chi meriti più honore o la donna, o l’huomo*”, ff. 4r–24r). U prvom dijelu rasprave autor iznosi argumentaciju u korist

okrilju debate o ženskoj prirodi, autorica nudi svoj osvrt na suodnos teksta hrvatske autorice s predlošcima iz kojih crpi, Cameratinom raspravom i Guevarinim traktatom (usp. *ibid.*: 35–37).

¹⁶ O tome usp. i Carinci 2016: 45–48, 81–92 (bilješke uz transkripciju posvetne poslanice); Carinci 2018: 33–35; Bakić 2019: 222–229.

¹⁷ U vrijeme objavljivanja Cameratine rasprave Ana Mendoza de Silva (1540–1592) bila je utjecajna španjolska plemkinja, čiji je suprug, portugalski plemić Ruy Gómez de Silva, vojvoda od Ebolija (1517–1573), bio vrlo blizak španjolskom kralju Filipu II. Međutim, u trenutku kada Marija Gundulić, ako nam je suditi prema nadnevku, piše svoju posvetnu poslanicu – u kojoj zatječemo, između ostalog, i odlomke preuzete iz Cameratine posvetne poslanice – Ana Mendoza, uhapšena 1579. te osuđena na zatvorsku kaznu koja će trajati do kraja njezina života, bila je politički kontroverzna figura. Navedeni podatak, kako se čini, potkrepljuje dojam da je u autoričinoj namjeri postupak recikliranja iz sicilijanske rasprave trebao ostati nevidljiv čitatelju. Za kratku biografiju Ane Mendoza de Silva usp. natuknicu u enciklopediji Treccani koju je sastavila Angela Valente (usp. Valente 1932).

¹⁸ Riječima Marije Antoniette Terzoli, strukturalna *amplificatio* posvete svrha je počasnih stihova koji često popraćuju dedikacijske epistole, usp. Terzoli 2010: 169–170.

obiju teza, tj. deset “argumenata” (“ragioni”) koji potvrđuju veću vrijednost ženskoga spola u odnosu na muški (“Per la parte delle donne”, ff. 4r–10v) te deset onih koji afirmiraju veće dostojanstvo muškaraca u odnosu na žene (“Per la parte degli huomini”, ff. 10v–14r). U središnjem dijelu, pod naslovom “Discorso” (ff. 14r–17v), autor razlaže vlastiti stav, tj. ono što smatra da je “istina” u vezi s razmatranom temom (“la verità”, f. 14r). Rasprava završava preispitivanjem svakoga od početnih argumenata u korist žena (“Risposta delle ragioni in favore delle donne”, ff. 18r–20r) te u korist muškaraca (“Risposta agli argomenti per la parte degli huomini”, ff. 20r–23v), tj. zaključnim osvrtom kojim se određuje, argument po argument, što je u tezama koje je autor iznosio na početku djela bilo valjano, a što nevaljano. Autor međutim napominje, na samom kraju središnjega dijela, da su argumenti u korist žena svi “istiniti” (“vere”, f. 17v) te da će zaključna raščlamba koja slijedi tek sažeto osvijetliti “kako ih valja shvatiti” (“come si debbano intendere”, *ibid.*). Naposljetku, u završnim rečenicama rasprave autor ističe da su i muškarci i žene, koji su “podijelili savršenstva među sobom” (“tra loro si sono divise le perfettioni”, f. 23v), dostojni časti te sumira *in potentia* argumentaciju u prilog ženama što ju je artikulirao u središnjoj sekciji, uz nadu da će napadači na ženski spol spoznati istinu o jednakoj vrijednosti ili, štoviše, o većem savršenstvu ženskoga spola (ff. 23v–24r). *Captatio benevolentiae* očituje se i u zaključku rasprave, jer se mizogini mislioci imaju ugledati u “prerazboritu španjolsku državu” (“giudiciosissima natione spagnuola”, f. 24r).

Cameratina se *Questione* nadaje čitatelju kao filogino intonirano djelo. Zaključni osvrt naime potvrđuje validnost svih početnih argumenata u korist teze o ženskoj superiornosti te opovrgava sve artikulirane argumente u korist većega dostojanstva muškoga spola u odnosu na ženski, pritom višekratno ističući tiransku dominaciju muškaraca nad ženama (usp. npr. f. 20v i *passim*). Međutim, u samoj sredini posvetne poslanice, tj. na istaknutom mjestu uvodnoga parateksta kojemu je cilj usmjeriti čitateljevu recepciju,¹⁹ autor daje naslutiti da je njegova rasprava – iz koje proizlazi, kada se sagleda u cijelosti, veća vrijednost ženskoga spola – oblikovana u skladu s “retorikom paradoksa” (Daenens 1983: 16). Naime, udaljujući se od dviju suprotnih pozicija, tj. od nerazumnoga suda onih koji smatraju da su muškarci savršeni, a žene nesavršene, te od ljubavlju ili dodvoravanjem ponukanoga suda onih koji tvrde da su žene savršene, a muškarci nesavršeni (usp. ff. 2r–2v), autor razlaže vlastitu “umjerenu prosudbu” (“giudicio di mezo”, f. 2v) koja glasi kako slijedi:

¹⁹ Za pojam “paratekst”, kojim Genette označava one “verbalne ili druge proizvode” (u izvorniku: “verbal or other productions”) koji popraćuju matični tekst te omogućuju “bolju recepciju teksta i pertinentnije čitanje” (“a better reception for the text and a more pertinent reading”), gdje se pojam pertinentnosti definira iz perspektive “autora i njegovih saveznika” (“in the eyes of the author and his allies”), usp. Genette 1997a; za citate u ovoj bilješci usp. *ibid.*: 1–2.

Veggio le donne perfette et perfetti anco gli huomini nella lor specie tanto che non si può dire assolutamente, senza qualche distintione, che uno sia più degno dell'altro: è vero che, quando ciò si potesse dire, crederei che le donne dovessero havere qualche più signalata lode, il che devria chiudere la bocca ai detrattori loro et aprirgli gli occhi della ragione. A questo fine et per questa cagione ho fatta la presente questione, nella quale cerco chi sia più degno di lodi o il sesso delle donne, o quello degli huomini [...]. (Camerata 1567: f. 2v)²⁰

U citiranom pasusu Camerata se čitatelju izrijekom predstavlja kao pobornik teze o jednakoj vrijednosti muškoga i ženskoga spola. Istovremeno, autor opravdava tematski otklon rasprave od takve “umjerene prosudbe”, a u smjeru većega dostojanstva ženskoga spola u odnosu na muški, s ciljem suzbijanja kulturne prevlasti mizoginije: ženama valja pripisati “značajnije pohvale” kako bi se začepila “usta njihovim potvoriteljima”. Shodno tomu, odlomak o kojemu je riječ upozorava čitatelja da tezu o ženskoj superiornosti, kojoj naginje argumentacijsko tkivo rasprave, autor artikulira kao retoričku vježbu kojom dokazuje, u skladu s retorikom paradoksa, nešto što je para-doksalno, tj. suprotno uvriježenom mišljenju, a u što ni sam ne vjeruje, ako nam je suditi prema gore navedenoj formulaciji. Pasus zrcali, drugim riječima, raširenu pojavu u renesansnoj debati o ženama: naime u svaki onodobni argumentativni tekst koji, u sklopu *querelle des femmes*, tematizira superiornost ženskoga spola nad muškim već je unaprijed upisana mogućnost da ga se čita kao *serio ludere* vježbu, koja neupitno dokazuje tek autorovu retoričku vještinu.²¹ Tu mogućnost Camerata u navedenom pasusu konkretizira, jasno usmjeravajući, u paratekstualnom prostoru svoje rasprave, čitateljevo razumijevanje stavova o većem dostojanstvu ženskoga spola u odnosu na muški koji se iznose u

²⁰ Transkripcije koje donosim u ovome radu moje su. Osim što sam razriješila kratice te prenijela znak & kao *et*, prema suvremenim sam konvencijama uredila apostrofe i akcente, alternaciju *u* i *v*, upotrebu velikih i malih slova te interpunkciju; usto, pretvorila sam slovo *j* u *i*. U slučaju ispravljanja tiskarskih pogrešaka u bilješkama sam ukazala na izmjene (prenijela sam stanje u predlošku pod navodnicima, a ponuđenu izmjenu nakon dvotočke). U prijevodu: “Vidim da su žene savršene te da su savršeni i muškarci, s obzirom na vrstu kojoj pripadaju, tako da se ne može tvrditi na apsolutan način, bez nekih distinkcija, da je jedan spol vredniji od drugoga: doduše, kad bi se to moglo tvrditi, smatrao bih da žene trebaju dobiti značajnije pohvale, što bi trebalo začepiti usta njihovim potvoriteljima i otvoriti im oči razuma. S tim ciljem te iz toga razloga sastavio sam ovu raspravu, u kojoj istražujem koji je spol dostojniji hvale, ženski ili muški [...]” Premda formulacija nije posve jasna, mišljenja sam da se sintagma “nella lor specie” ovdje odnosi i na muškarce i na žene, tj. da se njome aludira na ljudsku vrstu kao takvu, kako proizlazi i iz same rasprave kada se sagleda u cijelosti. Pasus sam prevela sukladno toj interpretaciji. Ako nije drugačije označeno, svi su prijevodi u radu moji. Za prijevod izabranih pasusa posvetne poslanice vidi i Marković 1970: 43–46, 108–111 te posebice Martinović 2017: 27–114, koji je ponudio i prijevode odabranih odlomaka iz Guevarina traktata. Premda sam prijevode pasusa posvetne poslanice i Guevarina traktata sastavila samostalno, mjestimice sam se oslonila na prijevodna rješenja Ivice Martinovića ili Zdenke Marković.

²¹ O tome vidi barem Daenens 1983: 11–50 (o Cameratinoj raspravi iz te perspektive usp. *ibid.*: 18). Za retoriku paradoksa u sklopu renesansne debate o ženama upućujem nadalje na svoj članak i na bibliografiju koju ondje navodim, usp. Gabrielli 2016: 143–166.

matičnom tekstu. Međutim, ni autorova teza o jednakoj vrsnosti muškoga i ženskoga spola nije lišena ambivalentnosti. Kao prvo, “umjerena prosudba” formulirana je u sklopu parateksta kojim se rasprava posvećuje utjecajnoj ženskoj figuri, te ju je shodno tomu moguće čitati kao svojevrsnu *captatio benevolentiae*.²² K tome, iz Cameratine formulacije proizlazi da bi zapravo bilo moguće odrediti koji je spol vredniji pod uvjetom da se uvedu “neke distinkcije”. Središnji dio djela, pod naslovom “Discorso”, gdje autor, kako sam već napomenula, izriče svoju “istinu”, služi upravo svrsi da se formulira distinkcija na temelju koje autor razrješava u raspravi razmatrano pitanje:

Hora determinando la verità, avertisco primieramente che della dignità maggiore o minore delle donne e degli huomini si può ragionare in due modi, o considerando quello che hora è in effetto, o quello che devria et potria essere quando non vi fosse impedimento. (Camerata 1567: f. 14r)²³

Polazeći od gore navedenoga razlučivanja, autor zaključuje da – kad je riječ o sadašnjem stanju stvari (“parlando dello stato presente”, *ibid.*: f. 14v) te općenito govoreći (“parlando in commune”, *ibid.*: f. 15r) – muškarci nadmašuju žene u svim poljima, bilo u djelatnim disciplinama i vojevanju, bilo u intelektualnim disciplinama (osim rijetke pojave pokoje izuzetne žene), te su stoga svakako dostojniji časti (usp. *ibid.*: ff. 14r–14v). Kad je pak riječ o onome što je tek *in potentia*, žene su, s obzirom na svoj tjelesni sastav, koji je bliži temperiranosti nego muški, potencijalno nadmoćne muškarcima u umnim i kontemplativnim disciplinama, dok su oni sposobniji za aktivne pothvate te za one intelektualne discipline kojima je svrha djelovanje (ff. 17r–17v).²⁴ Sukladno tomu, Cameratina rasprava, premda

²² Sukladno tomu, madrigal koji popraćuje posvetnu poslanicu slavi naslovljenicu kao istinsku ženu i prvu među ženama (“o de le donne vera donna e prima”) te kao žensku figuru koja svojom plemenitom vrednotom uzvisuje ženski spol i šteti muškom, oduzimajući mu primat (usp. Camerata 1567: f. 3v).

²³ U prijevodu: “Utvrdjući sada istinu, upozoravam najprije da se o većem ili manjem dostojanstvu žena ili muškaraca može raspraviti na dva načina, uzimajući u obzir ili ono što je sada na snazi ili ono što bi trebalo i moglo biti kada ne bi postojala prepreka.” Poslije, prilikom razrješavanja trećega argumenta u korist žena, autor *expressis verbis* definira o kojoj je ovdje “prepreci” riječ, a to je “tiranija muškaraca” (u izvorniku: “la tirannia degli huomini”, *ibid.*: f. 18v, ali vidi i f. 17r).

²⁴ Valja primijetiti da u dedikacijskoj epistoli kojom Gučetić posvećuje svoje dijaloge o ljepoti i ljubavi Cvijetinoj sestri Niki Zuzorić (Gozze 1581a: a2r–a3v) dubrovački filozof također prešutno preuzima odlomke iz Cameratine rasprave; na recikliranje dubrovačkoga filozofa upozorila je Carinci (usp. ead. 2016: 47, 89–90). Napomenula bih kako Gučetić ne preuzima pasuse samo iz središnjega dijela Cameratine rasprave, kako ističe Carinci (*ibid.*: 89–90), nego reciklira i dijelove iz posvetne poslanice Ani Mendoza de Silva. Točnije, u pasusu koji započinje riječima “perché tutte le nostre cognitioni” te završava riječima “discipline dell’intelletto” (Gozze 1581a: a3r) Gučetić se oslanja na Cameratin središnji “Discorso” (usp. Camerata 1567: ff. 17r–17v), dok u zadnjim rečenicama parateksta (Gozze 1581a: a3v), počevši od “là onde” do samoga kraja posvetne poslanice, dubrovački filozof posuđuje iz zaključnih rečenica Cameratina parateksta (usp. Camerata 1567: ff. 2v–3r). Sukladno tomu, Gučetićeva *in potentia* argumentacija – kojom dubrovački autor opravdava svoje dvije iznimno učene žensko-ženske rasprave o ljubavi i ljepoti, kako je napomenula Virginia Cox (usp. Cox 2000: 388–389) – inspirirana je Cameratinom središnjom tezom u sekciji pod naslovom “Discorso” (o tome vidi i

filogino intonirana, ne zadire u androcentrični *status quo* te paradoksalnu intelektualnu premoć ženskoga spola nad muškim, koju umješno dokazuje, zadržava u bezopasnoj domeni potencijalnoga. Ne čudi stoga da teza o potencijalnoj superiornosti žena nad muškarcima obilježava i zaključni osvrt na argumente u korist žena, čija se validnost uspostavlja upravo iz te perspektive. U svakom slučaju, primijetiti da je Cameratina tematizacija ženske superiornosti izgrađena u skladu s retorikom paradoksa, kako sam autor signalizira, te da je njegova polazišna teza o jednakoj vrijednosti muškoga i ženskoga spola valjana, u skladu s njegovom argumentacijom, isključivo pod uvjetom da se uzme u obzir ono što postoji tek *in potentia* (dok aktualno stanje stvari potvrđuje veće dostojanstvo muškoga spola) ne znači poricati kulturnu produktivnost u raspravi iznesenih proženskih stavova, koji svakako doprinose destabilizaciji ustaljenih androcentričnih predrasuda te podupiru intelektualno djelovanje žena u području kulture.²⁵

Filozofsko rasuđivanje u korist superiornosti žena nad muškarcima u tekstu Marije Gundulić²⁶ – od argumenta o njihovoj većoj tjelesnoj ljepoti, koja platonički utemeljuje njihovu duhovnu superiornost,²⁷ do teze o njihovom većem savršenstvu, što je autorica artikulira ističući da su žene “pretežno od muškaraca voljene” (“per lo più sono dagli huomini amate”)²⁸ te oslanjajući se na aristotelovsku doktrinu o

Gabrielli 2023: 89, bilj. 55). Na temelju činjenice da je u paratekstu dubrovačkoga filozofa razvidan postupak nedeklariranoga recikliranja pasusa iz Cameratine rasprave kakvim se služi i njegova supruga, Carinci je osporila atribuciju posvetne poslanice Mariji Gundulić te iznijela dvije hipoteze: da su dvije posvetne poslanice o kojima je riječ djelo istoga autora ili da je, u najmanju ruku, posvetna poslanica Marije Gundulić rezultat autorske suradnje supružnika (usp. Carinci 2016: 47). Sumnju u autorstvo Marije Gundulić zbog sličnosti argumentacije dviju posvetnih poslanica izrazila je i Erna Banić-Pajnić (usp. ead. 2004: 70, bilj. 3), dok Maiko Favaro smatra da je neupitan Gučetićev barem djelomičan doprinos tekstu (usp. id. 2017: 205). Međutim, kako sam napomenula drugom prilikom (usp. Gabrielli 2023: 96–97, bilj. 84), oslanjanje na iste izvore nije, barem iz perspektive ove čitateljice, dovoljan razlog da se dovodi u pitanje autorstvo Marije Gundulić, jer se time tek potvrđuje da su supružnici razgovarali o filozofskim temama i dijelili pristup istim izvorima (što je u skladu s činjenicom da je u razmatrano doba, kako ističe Sarah G. Ross, pojava učene žene i autorice usko vezana uz intelektualnu i inu podršku koju je ona mogla steći u svojem domu, primarno zahvaljujući ocu ili suprugu, te uz strateško isticanje “kućne paradigme” u mnogim djelima iz ženskoga pera; usp. Ross 2009: 2–3 i *passim*, u izvorniku: “domestic paradigm”). Uostalom, posvetna poslanica Marije Gundulić udaljuje se od ambivalentne filoginije bilo Gučetićevih filozofskih dijaloga (usp. o tome Gabrielli 2016: 143–166) bilo izvora iz kojih nedeklarirano preuzima te se nadaje kao feminističko djelo, o čemu će još biti riječi.

²⁵ Kako je poznato, Virginia Cox dovodi u izravnu vezu opsežni i “donekle paneuropski”, premda nasadave talijanski, kulturni fenomen aktivnoga sudjelovanja žena u književnoj i inoj kulturi u razdoblju renesanse sa sve većom onodobnom proizvodnjom proženskih književnih djela, tj. sa širenjem filoginoga kulturnog imaginarija (usp. Cox 2008: xiv–xv i *passim*).

²⁶ Za detaljnu analizu filozofske argumentacije u posvetnoj poslanici Marije Gundulić vidi Martinović 2017: 47–67 i *passim*.

²⁷ Gondola 1584: *4r–*4v. Usp. Camerata 1567: ff. 7r–7v.

²⁸ Valja primijetiti da Marija Gundulić na ovome mjestu unosi manju, ali iz perspektive njezina filoginoga diskursa ključnu, modifikaciju u odnosu na hipotez. U predlošku naime stoji kako slijedi:

“svršnom uzroku” (“causa finale”),²⁹ preko etimološke rasprave o imenici “donna”, tj. o ženi kao gospodarici “u odnosu na muškarca” (“rispetto all’uomo”),³⁰ sve do aristotelovske teze o ženskoj mekoputnosti, koja se u tekstu tradicionalno revidira u filoginom ključu, interpretirajući je kao dokaz ženine veće sklonosti umnim aktivnostima koja proizlazi iz njezinih fizioloških obilježja, odnosno iz vlažnosti njezina tjelesnoga sastava³¹ – oblikovano je recikliranjem pasusa iz Cameratina djela. Navedena četiri početna argumenta, što ih autorica preuzima iz petoga, šestoga, trećega i desetoga od Cameratinih početnih argumenata u korist žena, potkrijepljena su dvama katalogima drevnih znamenitih žena. Po završetku anegdotalno-egzemplarne argumentacije dubrovačka autorica nanovo posuđuje iz već spomenutoga filozofskog izvora (točnije, iz zaključnoga osvrta na deveti argument u korist žena), ističući kako umjereniji tjelesni sastav u odnosu na muškarce čini žene, koje su prvenstveno sklone umnim disciplinama, potencijalno sposobnijima od muškaraca u svim poljima, uključujući i vojevanje kojemu su primarno skloni muškarci.³² Ipak, ako se muškarcima i može priznati veća odvažnost, dodaje autorica oslanjajući se na središnji Cameratin “Discorso”, to ne znači da su oni savršeni od žena, jer su one “sklonije najsavršenijim stvarima, a to su vrsne intelektualne discipline” (“più disposte alle cose più perfette, che sono le discipline eccel-

“Hora, se le donne sono dagli huomini amate, non saranno elle più degli huomini perfette?” (Camerata 1567: f. 8r; u prijevodu: “I sad, ako su žene od muškaraca voljene, nisu li onda one savršeniye od muškaraca?”). Adverbijalnim dodatkom dubrovačka autorica modulira značenje predloška ističući kako su žene tek “pretežno” (“per lo più”, Gondola 1584: *4v) od muškaraca voljene, što je u skladu s glavnom funkcijom njezine posvetne poslanice, a to je obrana prijateljice Cvijete Zuzoric od njezinih žestokih napadača.

²⁹ Gondola 1584: *4v. Usp. Camerata 1567: ff. 7v–8r. Martinović objašnjava kako Marija Gundulić u ovom dijelu svoje argumentacije iznosi tvrdnju da je “žena [...] svrha muškarčeve ljubavi”; no “tek kad se prihvati da ljubav muškarca prema ženi ima *karakter* svršnoga uzroka, može se taj odnos – muškarčeva ljubav prema ženi – propitivati unutar Aristotelova nauka o četirima uzrocima” (Martinović 2017: 62, kurziv u izvorniku).

³⁰ Gondola 1584: *4v–**1r. Usp. Camerata 1567: ff. 5v–6r.

³¹ Gondola 1584: **1r. Usp. Camerata 1567: ff. 10r–10v. O razmatranoj tezi u sklopu debate o ženskoj prirodi usp. Plastina 2017. Autorica se u svojoj studiji bavi i posvetnom poslanicom dubrovačke plemkinje, usp. *ibid.*: 133–136. Kako objašnjava Plastina (ead. 2017: *passim*), teza o kojoj je riječ pojavljuje se u filoginoj struji onodobne debate o ženama te je primjerice susrećemo, kako je napomenula već Erna Banić-Pajnić (ead. 2004: 73; ali vidi i Plastina 2017: 131), u trećoj knjizi *Dvoranina* (3.13). Naime, u čuvenom se dijaloškom traktatu lik Veličanstvenoga Iuliana (“il Magnifico Iuliano”), čiji se proženski stavovi suprotstavljaju mizoginim izjavama lika Gaspara Pallavicina, izražava kako slijedi: “Non sapete voi che in filosofia si tiene questa proposizione, che quelli che sono molli di carne sono atti della mente? Perciò non è dubbio che le donne, per esser più molli di carne, sono ancor più atte della mente e de ingegno più accomodato alle speculazioni che gli omini”; Castiglione 2009: 275–276. U prijevodu Frana Čale: “Zar ne znate da u filozofiji postoji aksiom da su oni koji imaju nježnu građu provideni intelektualnom sposobnošću? Zato nema sumnje da su žene, koje imaju nježniju građu, providenije intelektualnom sposobnošću i da im je duh prilagođeniji umovanju negoli u muškaraca”; Castiglione 1986: 157.

³² Gondola 1584: **4r. Usp. Camerata 1567: ff. 19v–20r.

lenti dell'intelletto").³³ Inspirirajući se i dalje Cameratinom središnjom sekcijom, Marija Gundulić navodi suvremeni primjer znamenite žene koja je njezina sugrađanka.³⁴ Dok u hipotekstu autorova sugrađanka ostaje neimenovana, dubrovačka plemkinja navodi ime Margarite Menčetić (Margherita Menze),³⁵ čime pokazuje, reciklirajući Cameratine riječi, "koliko su žene sklonije učiti i koliko je njihov intelekt pronicljiviji i naklonjeniji znanostima od muškarčeva" ("quanto sono le donne più facili all'imparare e quanto hanno intelletto più acuto e più disposto alle discipline che non hanno gli huomini").³⁶ Zaključne rečenice posvetne poslanice napisane su u skladu sa završnim rečenicama Cameratine posvetne poslanice Ani Mendoza de Silva.³⁷

Sve u svemu, Marija Gundulić u svojem epistolarnom mikrotraktatu preuzima pomno odabrane odlomke iz ovih dijelova rasprave sicilijanskoga erudita: iz posvetne poslanice Ani Mendoza de Silva, iz trećega, petoga, šestoga i desetoga od početnih argumenata u korist žena, iz središnjega dijela pod naslovom "Discorso" te iz konačnoga osvrta na deveti argument u korist ženske superiornosti. Marija Gundulić kompilira probrane pasuse neovisno o sekciji hipoteksta u kojoj se pojavljuju i redosljedu kojim su formulirani te sastavlja svoj kompaktan proženski diskurs koristeći se po funkciji neistovrsnim dijelovima Cameratine rasprave. Drugim riječima, dubrovačka se autorica hipotekstom služi isključivo kao izvorom uvjerljivo argumentirane i lako upotrebljive filozofske građe. Kad se uzme u obzir intertekstualni dijalog teksta i hipoteksta, koji je u autoričinoj intenciji, kako se čini, imao ostati nevidljivim, razvidno je da Girolamo Camerata i Marija Gundulić sastavljaju dva različita tekstualna proizvoda, od kojih je samo jedan neupitno filogin, a to je onaj iz ženskoga pera. Naime, osim po žanru, strukturi i duljini epistolarni mikrotraktat i opsežna *questione*, kojima njihovi autori interveniraju u onodobnu *querelle des femmes*, razlikuju se i po suptilnom otklonu što ga dubrovačka autorica mjestimice ostvaruje od recikliranoga tekstualnog materijala. Navedeni se otklon najjasnije i najznačajnije očituje u odlomku kojim Marija Gundulić započinje, nakon enkomijastičkoga prikaza nasloviteljice i invektive protiv Grada, svoju intervenciju u korist filogine struje u pomodnoj

³³ Gondola 1584: **4r. Usp. Camerata 1567: ff. 17r–17v. Kako sam već napomenula, i Gučetić se u svojoj posvetnoj poslanici Niki Zuzorić poslužio ovim dijelom Cameratine rasprave (usp. bilj. 24 u ovome radu).

³⁴ Usp. o tome i Bakić 2019: 226–227.

³⁵ O Margariti Menčetić usp. Martinović 2017: 96–98. Gučetić u svojem neoplatonističkom dijalogu o ljubavi također spominje primjer Margarite Menčetić, koju međutim, u skladu s temom filozofskoga dijaloga, određuje kao znamenitu jedino po ljepoti, usp. Gozze 1581a: f. 31r; o tome usp. i Gabrielli 2016: 153.

³⁶ Gondola 1584: **4r. Usp. Camerata 1567: f. 17v.

³⁷ Gondola 1584: **4v. Usp. Camerata 1567: ff. 2v–3r. Gučetić također okončava posvetnu poslanicu Niki Zuzorić preuzimajući iz pasusa kojim Camerata završava svoju posvetnu poslanicu Ani Mendoza de Silva (usp. bilj. 24 u ovome radu).

debati o ženskoj prirodi. Napominjući kako će se mnogi čuditi što suprugovu filozofsku raspravu – koju posvećuje Cvijeti Zuzorić kako bi ona bila “čvrstim štitom” Gučetićeve knjige – objavljuje “pod zaštitom ili obranom ženskoga spola” (“sotto la protettione o difesa del sesso femminile”, Gozze 1584: *4r),³⁸ jer možda smatraju da žene nisu sposobne za umne discipline i moralne kreposti, autorica na samom početku svojega doprinosa debati ističe inherentnu manjkavost navedene prosudbe. Naime, preuzimajući pažljivo izabrane pasuse iz Cameratine posvetne poslanice, Marija Gundulić izjavljuje da je posrijedi stav koji muškarci zauzimaju jer o tom pitanju rasuđuju vođeni svojim strastima (usp. Camerata 1567: f. 2r) te dodaje:

Ma quando volessero deporre da parte l'interesse proprio e giudicar con ragione, trovariano che il nostro sesso è perfetto, et perfetto ancor quello degli huomini nella lor specie, tanto che non si può dir assolutamente ch'uno sia più degno dell'altro; benché, quando ciò si potesse dire, crederei che le donne dovessero havere qualche più segnalata lode per chiuder la bocca ai detrattori loro et aprirgli gli occhi della ragione [...]. (Gondola 1584: *4r)³⁹

Preinake u odnosu na prethodno razmatrani hipotekst naizgled su neznatne, a zapravo krucijalne. Dok u posvetnoj poslanici sicilijanskoga autora čitamo “da se ne može tvrditi na apsolutan način, bez nekih distinkcija, da je jedan spol vredniji od drugoga”, kod dubrovačke autorice nalazimo kategorično izrečenu prosudbu prema kojoj se “apsolutno ne može tvrditi da je jedan spol vredniji od drugoga”. Naime, izostavivši sintagmu “senza qualche distintione” te shodno tomu modifikirajući značenje priloga “assolutamente”, koji se sada može čitati u službi

³⁸ Sukladno konvencijama posvetne poslanice, nasloviteljica Cvijeta Zuzorić prikazana je u funkciji zaštitnice knjige koja joj je posvećena (usp. Gozze 1584: *3v: “a lei indirizzo questa fatica del mio marito, acciò ch'ella sia saldo scudo contra quelli che sono pronti per loro natural malignità morder et lacerare le più belle et virtuose cose”; u prijevodu: “Vama posvećujem ovo djelo svojega supruga, da Vi budete čvrstim štitom protiv onih koji su zbog svoje prirodene zloće spremni ujedati i razdirati najljepše i najkrepesnije stvari”).

³⁹ U prijevodu: “Kad bi [muškarci] pristali ostaviti po strani vlastiti interes i suditi razumom, shvatili bi da je naš spol savršen te da je savršen i spol muškaraca u svojoj vrsti, tako da se apsolutno ne može tvrditi da je jedan spol vredniji od drugoga; premda bih, kad bi se to moglo tvrditi, smatrala da žene trebaju dobiti značajnije pohvale kako bi se začepila usta njihovim potvoriteljima i otvorile oči razuma.” Valja primijetiti da Marija Gundulić mijenja početak pasusa u odnosu na predložak (usp. Camerata 1567: f. 2v) oslanjajući se na Cameratino razmatranje uloge strasti i partikularnoga interesa u mizoginim stavovima muškaraca na početku posvetne poslanice Ani Mendoza de Silva (usp. *ibid.*: f. 2r). Međutim, modifikacija u odnosu na predložak te uvođenje novoga subjekta (oni, tj. muškarci) dovode autoricu u konačnici do pogreške, jer se kod Camerate sintagma “nella lor specie” odnosi, kako se čini, i na muškarce i na žene kao pripadnike ljudske vrste (usp. bilj. 20 u ovome radu), dok se u tekstu dubrovačke autorice navedena sintagma odnosi isključivo na muškarce. Hipotezu da je riječ o pogrešci nastaloj prilikom preuzimanja pasusa iz Camerate potvrđuje i to što u posvetnoj poslanici poslije izriječom čitamo da žene i muškarci pripadaju istoj, ljudskoj vrsti (“noi essendo d'una medesima specie con quella degli huomini”, u prijevodu: “jer smo mi iste vrste kao i muškarci”, Gondola 1584: **3v–**4r).

intenzifikacije iznesene tvrdnje (“apsolutno”), Marija Gundulić artikulira tezu o jednakoj savršenosti muškoga i ženskoga spola na bezuvjetan i nedvojben način, za razliku od njezina predloška. U toj neambivalentno formuliranoj tezi, jedinoj koja transcendirira hijerarhizirajuće dinamike patrijarhata, leži emancipacijski naboj posvetne poslanice Marije Gundulić, koja zaslužuje da bude određena kao feministička.⁴⁰ Povrh toga, reproducirajući Cameratine riječi, dubrovačka autorica upozorava čitatelja da tematizacija ženske umne superiornosti koja slijedi, a koja čini glavninu njezina mikrotraktata u obranu ženskoga spola, primarno se sastojeci od građe preuzete iz Camerate i Guevare, tj. od već spomenutih filozofskih argumenata i od egzemplarnoga popisa drevnih učenih žena, nije drugo do strateški motivirana vježba u duhu retorike paradoksa, jer “žene trebaju dobiti značajnije pohvale kako bi se začepila usta njihovim potvornostima i otvorile oči razuma”.⁴¹ Međutim, kad se sudi razumno i onkraj partikularnih interesa, onda se jedino može tvrditi da je dostojanstvo ženskoga i muškoga spola jednako. Drugim riječima, rekontekstualiziran u tekstualno tkivo epistolarnoga mikrotraktata, Cameratin odlomak zadobiva novu funkciju, signalizirajući koju tezu autorica ozbiljno zagovara, a koju dokazuje kako bi pokazala vlastitu retoričku sposobnost za filozofsku argumentaciju te na taj način učvrstila vlastiti autorski legitimitet.

Nakon četiriju početnih filozofskih argumenata kojima dokazuje superiornost ženskoga spola, dubrovačka autorica prelazi na egzemplarno-anegdotalnu sastavnicu svojega mikrotraktata, koja *expressis verbis* služi afirmaciji paradoksalne teze. Autorica naime zaokružuje četvrti argument na temu ženske mekoputnosti ističući veće savršenstvo žena u odnosu na muškarce (“dunque si conchiude che le donne sono più perfette degli huomini”) te odmah dodaje: “et la verità di questa opinione molti essempii delle antiche donne ci affermano, che sono state savie così in Roma come in Grecia” (Gondola 1584: **1r).⁴² Riječi Marije Gundulić djelomično su inspirirane izjavom kojom započinje trideset i treće poglavlje druge knjige Guevarine uspješnice, gdje autor najavljuje da će se u nastavku prisjećati “nekih mudrih žena” iz antičke povijesti (“alcune donne savie”, Guevara 1568: f. 61r). Međutim, različit je cilj tematizacije znamenitih žena u Guevarinu traktatu, iz kojega Marija Gundulić u ovoj sekciji svoje posvetne poslanice obilato preuzima. Naime, na početku poglavlja pod naslovom “Come le donne potrebbono essere non manco savie che gli huomini” (*ibid.*),⁴³ gdje se dakle ističe potencijal žena da dostignu razinu mudrosti koja je svojstvena muškarcima, a ne

⁴⁰ O nastanku feminističke misli u renesansi vidi barem Ross 2009.

⁴¹ Primjere drevnih junakinja i ratnica valja svakako također čitati u ključu onih “značajnijih pohvala” koje bi imale ublažiti dominantnu mizoginiju, premda je drugi katalog značenjski konstruiran u skladu s tezom o jednakoj vrsnosti muškoga i ženskoga spola, o čemu će poslije biti riječi.

⁴² U prijevodu: “izvodi se stoga zaključak da su žene savršenije od muškaraca, a istinitost toga stajališta potkrepljuju mnogi primjeri drevnih žena koje su bile mudre i u Rimu i u Grčkoj.”

⁴³ U prijevodu: “Kako bi žene mogle biti mudre ništa manje od muškaraca.”

njihovo veće savršenstvo kao što je slučaj u posvetnoj poslanici dubrovačke vladike, autor najavljuje da će tematizirati uzorne primjere drevnih Rimljanki i Grkinja kako bi se suvremene žene, čiju neobrazovanost i lijenost kritizira, mogle na njih ugledati (usp. Guevara 1568: f. 61r). Izostavivši Guevarinu didaktički intoniranu kritičnost prema suvremenim ženama, Marija Gundulić se, drugim riječima, udaljuje od predloška već u samome polazištu svojega popisa znamenitih žena, kojemu je izričita svrha, kako sam već napomenula, da potkrijepi prethodno argumentiranu tezu o superiornosti ženskoga spola. Povrh toga, autorica ostvaruje još jedan važan odmak od tekstualnoga tkiva predloška. Guevara naime ističe da je dužnost muškaraca imitirati vrlinu svojih antičkih prethodnika u vojevanju, dok žene imaju oponašati svoje drevne prethodnice u dobrom načinu življenja (usp. *ibid.*). Navedenu binarnu opreku, prema kojoj je sudjelovanje u bojevima isključivo muški prerogativ, Marija Gundulić ne reproducira, štoviše, eksplicitno je remeti svojim drugim katalogom znamenitih žena, koji, ne oslanjajući se na građu iz Guevarina traktata, završava primjerom Amazonki, izuzetno uspješnih ratnica.

Prvi katalog potvrđuje intelektualnu superiornost drevnih žena u područjima filozofskoga i književnoga izričaja spomenom Areteje, Pitagorine sestre Teokleje i njegove kćeri, zatim Karmente, Aksioeteje i Lasterme (tj. Lastenije),⁴⁴ kraljice Mirthis, Kornificije, Lelije Sabine te Kornelije, majke braće Grakha. Popis je sastavljen rekontekstualizacijom pažljivo odabranih pasusa iz četiriju poglavlja druge knjige talijanskoga prijevoda Guevarina traktata.⁴⁵ Za osvrt na navedene ženske figure te za detaljnu analizu autoričina imitativnoga postupka upućujem na već spomenutu studiju Ivica Martinovića (id. 2017: 67–89).⁴⁶ Ovom bih prilikom samo istaknula kako Marija Gundulić strateškom selekcijom tekstualne građe oblikuje koncizan i jezgrovit popis drevnih žena, koji je kao takav primjeren njezinu paratekstualnom diskursu, te pritom deaktivira svaku mogućnost da se njezin katalog čita u androcentričnom ključu. Kao prvo, dubrovačka se autorica fokusira na intelektualna postignuća gore navedenih učenih žena, minimizirajući reference na muške figure u njihovim životima što ih zatječemo u predlošku, kao primjerice u slučaju Guevarinih opaski o Pitagori (usp. Guevara 1568: f. 63r), o Karmentinu suprugu Evandru (usp. *ibid.*: ff. 63r–64v), o Platonu, učitelju Lastenije i Aksioeteje (usp. *ibid.*: f. 61v), o Kornificiju, bratu učene Kornificije (usp. *ibid.*: ff. 64r–64v), te o Suli, ocu Lelije Sabine (usp. *ibid.*: ff. 61r–61v). Sukladno tomu, Marija Gundulić u potpunosti ispušta odlomak gdje se spominje žena Aleksandra

⁴⁴ Upravo na temelju činjenice da Marija Gundulić, kao i Guevara, Platonovu učenicu naziva imenom Lasterma umjesto Lastenija Zdenka Janeković Römer prva je iznijela hipotezu o mogućoj povezanosti posvetne poslanice i Guevarina traktata (usp. Janeković Römer 2004: 114–115).

⁴⁵ U prvom katalogu znamenitih žena Marija Gundulić preuzima građu iz četiriju poglavlja druge knjige Guevarine uspješnice. U izdanjima kojima sam se služila riječ je o poglavljima od trideset i trećega do trideset i šestoga (usp. Guevara 1568: ff. 61r–68v; Guevara 1581: ff. 61r–68v).

⁴⁶ Vidi i Carinci 2016: 45–48, 81–92 (bilješke uz transkripciju posvetne poslanice); Carinci 2018: 35–37.

Velikog jer se tekst zapravo bavi slavnim vladarom i njegovom odlukom da umjesto bogate i lijepe, u tekstu neimenovane kćeri kralja Darija, za ženu izabere siromašnu i manje lijepu, ali učenu Barsinu; drugim riječima, dubrovačka autorica ne preuzima pasus u kojemu su žene prikazane isključivo u ulozi objekta (usp. *ibid.*: ff. 63v–64r). Nadalje, spisateljica izostavlja sve dijelove u kojima Guevara napada suvremene žene. Naime, u skladu s didaktičkim ciljem o kojemu je već bilo riječi, na početku svojega kataloga španjolski autor općenito kritizira žene svojega doba zbog njihove neposvećenosti učenju (usp. *ibid.*: f. 61r), dodajući potom da njihov život vrvi nepoštenjem, a govor malicioznošću (usp. *ibid.*: f. 63r). Autorovo se polemiziranje poslije usredotočuje na pripadnice visokih staleža (usp. *ibid.*: ff. 64v–65r) koje kori – doduše, ističući da je riječ o generalizaciji kojom ne niječe čestitost mnogih suvremenih plemkinja (usp. *ibid.*: f. 65r) – zbog njihove posvećenosti vanjskom izgledu umjesto znanju (“al presente più si contenterebbe una gentildonna haver bianca et rossa la faccia che se gli dessero tutta la eloquentia di Grecia”, *ibid.*: f. 65r).⁴⁷ Marija Gundulić odbija reproducirati takve izjave koje pridonose u onodobnoj kulturi dominantnom negativnom poimanju ženske naravi. U epistolarnome mikrotraktatu ispuštene su, zatim, sve sekcije Guevarina kataloga u kojima se donose dodatni materijali o tematiziranim ženama, kao što su primjerice: Aretejin epitaf (usp. *ibid.*: f. 62r), Pitagorino pismo sestri, od kojega autorica reciklira samo *incipit* (usp. *ibid.*: ff. 62r–62v), Pitagorin posljednji govor kćeri prije vlastite smrti (usp. *ibid.*: f. 63r) te opsežno Kornelijino pismo sinovima (usp. *ibid.*: ff. 66r–68v). Neuvrštavanje navedenih dijelova ne proizlazi isključivo iz potrebe za konciznošću, nego signalizira, barem iz perspektive ove čitateljice, autoričino nastojanje da izbjegne patrijarhalne zamke tradicionalnoga poimanja žene kojima obiluje njezin predložak. Aretejin epitaf primjerice, dok s jedne strane hvali znamenitu Grkinju, s druge strane učvršćuje ustaljene rodne binarizme. Naime, dok su Aretejine ljepota i čednost konvencionalno prikazane kao ženske odlike, njezina intelektualna izuzetnost nadilazi potencijal njezina spola jer je predstavljena kao prerogativ znamenitih muškaraca:

Qui giace Aretha, la grande Greca, splendor di tutta Grecia, qual hebbe la bellezza di Helena, l’honestà di Tirme, la penna di Aristippo, l’anima di Socrate et la lingua d’Homero. (*ibid.*: f. 62r)⁴⁸

U Pitagorinu pismu sestri – koje Marija Gundulić ne uključuje u svoj mikrotraktat, izuzev samoga početka gdje filozof sam sebe definira “učenikom” (“discepolo”)

⁴⁷ U prijevodu: “danas bi plemkinja bila zadovoljnija da joj je lice bijelo i rumeno nego da joj podare svu rječitost Grčke.” Carinci u Guevarinu mizoginomu napadu na suvremene žene vidi i proženski aspekt, jer ih na taj način autor potiče da se posvete učenju, posebice kad je riječ o plemkinjama, usp. Carinci 2018: 35–36.

⁴⁸ U prijevodu: “Ovdje leži Areteja, velika Grkinja, sjaj cijele Grčke, koja imaše Heleninu ljepotu, Tirminu čednost, Aristipovo pero, Sokratovu dušu i Homerov jezik.”

vlastite sestre te napominje da je čitao knjige što mu ih je ona slala (*ibid.*; usp. Gondola 1584: **1v) – još se jasnije očituje androcentrična i u konačnici mizogina retorika isticanja izuzetnosti onih žena koje se uspiju dokazati u tradicionalno muški obilježenim domenama.⁴⁹ Guevarin Pitagora naime svojoj sestri poručuje kako njezini umni pothvati dokazuju da je nadišla ograničenja svojstvena njezinu spolu: “ti mostri, essendo donna, essere più che donna” (Guevara 1568: f. 62r).⁵⁰ Ne čudi stoga što u nastavku svojega pisma Pitagora prelazi iz uloge učenika u ulogu sestrina mentora, upozoravajući je da u svojim ratnim spisima svakako izbjegne laži i laskanje domovini, koje prikazuje kao potencijalne nepoželjne posljedice ženske naravi jer “nel defendere le cose proprie le donne doventano leoni” (*ibid.*: f. 62v).⁵¹ Marija Gundulić ne uvrštava u svoj paratekst ni Pitagorino posljednje obraćanje kćeri prije vlastite smrti jer je u fokusu Guevarina odlomka antički filozof, a ne njegova kći, koju otac moli da nastavi živjeti na hvalevrijedan način kako bi održala njegovu slavu (*ibid.*: f. 63r). Dugo pismo rimske matrone sinovima (usp. *ibid.*: ff. 66r–68v), što ga ne nalazimo u tekstu dubrovačke autorice, u svojevrsnoj je kontradikciji s uvodnim prikazom znamenite žene u hipotekstu (usp. *ibid.*: ff. 65r–65v), iz kojega Marija Gundulić primjerice posuđuje, uz manje izmjene, ovu Kornelijinu izjavu: “Più m’apprezzo della scienza che ho imparato che dei figliuoli che ho partoriti, perché i figliuoli mantengono l’honore in vita et i discepoli perpetuamente sostentano la fama doppo la morte” (Gondola 1584: **2v–**3r; usp. Guevara 1568: f. 65v).⁵² Naime, pismo tematizira dugo i bolno stanje odvojenosti rimske matrone od svojih sinova angažiranih u ratu te je, za razliku od uvodnoga odlomka, usredotočeno na Kornelijinu ulogu mudre majke (usp. Guevara 1568: ff. 66r–68v). Usto, u pismu zatječemo i ovaj mizogin komentar, koji nastaje kao posljedica pretpostavke da su žene od male koristi Republici: “la donna che mena cattiva vita doverebbe di ragione esser privata di vita” (*ibid.*: f. 67v).⁵³ Osim što je dakle odlučila u potpunosti izostaviti gore razmatrano pismo sinovima, Marija Gundulić je, oblikujući portret drevne učene žene, pomno odabrala fragmente iz Guevarina predložka koji se uklapaju u njezinu filoginu perspektivu te je primjerice, premda je spomenula Ciceronovu hvalu Kornelije, izostavila ovu androcentričnu opasku antičkoga autora: “se il nome di donna non avesse sbattuto Cornelia, essa tra tutti i filosofi meritava essere singolare, perché non mai di carne fragile ho visto sententie tanto gravi” (*ibid.*: f. 65v).⁵⁴ Na-

⁴⁹ Usp. Gabrielli 2019: 15. Za retorički topos izuzetne žene usp. i *ibid.*: 15, bilj. 29.

⁵⁰ U prijevodu: “pokazuješ, kao žena, da si više od žene.”

⁵¹ U prijevodu: “žene kad brane vlastite stvari postaju lavovima.”

⁵² U prijevodu: “Više marim za znanost što sam je podučavala nego za sinove što sam ih rodila, jer sinovi održavaju čast tijekom života, dok učenici perpetuiraju slavu nakon smrti.”

⁵³ U prijevodu: “ženi koja vodi loš život s pravom bi se trebao oduzeti život.”

⁵⁴ U prijevodu: “da žensko ime nije obezvrijedilo Korneliju, od svih filozofa ona bi zaslužila biti jedinstvenom, jer nikada nisam od krhke puti doživio izreke takve težine.”

posljedku, sukladno naglasku na intelektualnim postignućima drevnih žena koji obilježava njezin tematski fokusiran katalog, Marija Gundulić ne spominje Karmentin proročki dar (usp. *ibid.*: f. 63v) te se u prikazu kraljice Mirthis libi preuzeti informaciju da je bila “mudra u braku i čedna u udovištvu” (“*donna savia essendo maritata et honesta essendo vedova*”, *ibid.*: f. 64r), izbjegavši na taj način konvencionalan i stereotipiziran prikaz žene kao kreposne supruge i udovice u kojemu se ženin identitet definira na temelju njezina odnosa s muškom figurom.⁵⁵ Drugim riječima, Marija Gundulić oblikuje kompaktan proženski diskurs kojemu je svrha sažeto prikazati uzorne drevne žene isključivo iz perspektive njihovih intelektualnih postignuća te koji se, što je važno, stilski uklapa u tekstualno tkivo njezina mikrotraktata. Upravo zahvaljujući svojoj tematskoj fokusiranosti i stilskoj ujednačenosti autoričina se posvetna poslanica nadaje kao izvoran tekstualni proizvod. Stoga se može tvrditi, slijedeći Quondama, da Marija Gundulić uspješno djeluje u skladu sa zahtjevima klasicističke kulture, prema kojima je ključno “da se svaki proizvod imitacije (bilo djelomične ili potpune) može *doimati* ‘izvornim’ i ‘novim’ te nadalje ‘prirodnim’”.⁵⁶ Kao što je to bio slučaj i s autoričnim recikliranjem pasusa iz Cameratina teksta, katalog učenih žena iz pera Marije Gundulić, premda nastaje kao kolaž, ostavlja dojam novoga tekstualnog proizvoda, drugačije impostiranoga u odnosu na ambivalentnu filoginiju svojega predloška.

Na kraju prvoga kataloga autorica ublažava svoju paradoksalnu argumentaciju te izjavljuje da su žene kad je riječ o intelektu ne samo savršene već “gotovo”

⁵⁵ Marija Gundulić izostavlja i Guevarin polarizirani prikaz rodnih uloga u portretu kraljice Mirthis, kao što je to učinila u slučaju autorovih opaski na početku njegova popisa znamenitih žena (usp. Guevara 1568: f. 61r). U Guevarinu traktatu naime čitamo kako slijedi: “*Questa eccellente regina Mirthis, per essere stata donna savia essendo maritata et honesta essendo vedova, et sopra tutto molto dotta in la filosofia, i Lidi la masseno nel computo dei sette re, quali loro si vantavano haver havuto molto gloriosi, percioché nei tempi antichi tanta gloria davano alle donne ch'erano dotte in lettere come agli huomini quali erano destri nelle arme*” (Guevara 1568: f. 64r; u prijevodu: “Ovu izvrsnu kraljicu Mirthis, budući da je bila mudra u braku i čedna u udovištvu, a iznad svega vrlo učena u filozofiji, Lidijci su uključili među svojih sedam kraljeva, za koje su se hvalili da su bili vrlo slavni, jer u drevna se vremena velika slava dodjeljivala i ženama koje su bile učene i muškarcima koji su bili vješti u oružju”). U posvetnoj poslanici dubrovačke autorice piše kako slijedi: “*Questa regina, per esser sopra tutto stata molto dotta nella filosofia, i Lidi la posero nel computo dei sette re, quali tra loro erano stati molto gloriosi*” (Gondola 1584: **2r–**2v; u prijevodu: “Ovu kraljicu, budući da je bila vrlo učena u filozofiji, Lidijci su uključili među svojih sedam kraljeva, za koje su se hvalili da su bili vrlo slavni”).

⁵⁶ Prema Quondamu, ranonovovjekovnu klasicističku kulturu kao takvu utemeljuje “pravo na krađu, replikaciju, kopiju, plagijat: pod uvjetom da su spretno izvedeni, tako da se svaki proizvod imitacije (bilo djelomične ili potpune) može *doimati* ‘izvornim’ i ‘novim’ te nadalje ‘prirodnim’ [...]” (Quondam 1998: 378; u izvorniku: “*diritto al furto, alla replica, alla copia, al plagio: purché eseguiti con destrezza, in modo che ogni prodotto dell’imitazione (parziale o totale che sia) potesse sembrare ‘originale’ e ‘nuovo’, e soprattutto ‘naturale’ [...]*”; kurziv u izvorniku). Autor pritom upozorava da je termin “plagijat” neprikladan za klasicističke imitativne prakse (usp. *ibid.*: 389). Premda je renesansa književno razdoblje u kojemu prevladava “autentičan hedonizam recikliranja” (“*un autentico edonismo del riuso*”), te je pojam plagijata u tom kontekstu anakronističan, autori su se nerijetko međusobno prozivali zbog književne “krade” (“*furto*”), usp. Gigliucci 1998: 9; o tome vidi i Quondam 1998: 390.

savršenije od muškaraca (“quasi”), čime se zapravo implicira, uz očekivani proženski naglasak, da je intelektualna sposobnost žena i muškaraca jednaka (usp. o tome Martinović 2017: 88–89):

Hor non vedete l'eccellenza del nostro sesso in queste donne antiche sì greche come romane, per le quali chiaramente ciascuno de' nostri detrattori può vedere che noi siamo perfette nelle lettere speculative, e quasi più che gli huomini, se bene per lo più quelli ci avanzano nelle armi et negli altri negotii attivi, non però che questo sopravanzi la nostra perfettione, perché questi essercitii mostrano più tosto la perfettion corporale che la fortezza dell'animo, la qual fortezza non meno nel sesso nostro si può mostrare che in quello degli huomini. (Gondola 1584: **3r)⁵⁷

Kako bi uvela svoj katalog drevnih junakinja, u drugom dijelu citirane rečenice autorica se priklanja kulturno dominantnoj tezi prema kojoj su muškarci superiorni ženama u aktivnim pothvatima, koju smo, *mutatis mutandis*, zatekli u oba do sada razmatrana predloška, te je pritom relativizira tako što dodaje priložnu oznaku “uglavnom” (“per lo più”). Nadalje, kako bi ipak progovorila o ženskoj snazi, Marija Gundulić uvodi distinkciju između snage duha i snage tijela te se usredotočuje na prvu navedenu, koja je “ništa manje” prisutna kod žena (“non meno”; usp. o tome Martinović 2017: 88–89): njezin katalog naime većim dijelom pokazuje da je iznimna hrabrost odlika mnogih drevnih žena. Svojim posljednjim primjerom dubrovačka autorica međutim konstatira vrsnost drevnih žena i na razini tjelesne snage, sugerirajući na taj način da se i pripadnice ženskoga spola mogu uspješno baviti ratovanjem, što je u skladu s njezinom gore spomenutom relativizacijom muške nadmoći u toj domeni. U drugom se katalogu redom navode primjeri Klelije, Porcije, Aretafile Kirenske, Kame Galaćanke te borbenih Amazonki. Popis hrabrih žena i ratnica strukturiran je i stiliziran slično kao i katalog učenjakinja te se također odlikuje konciznošću. Kako ističu Carinci i Martinović, za prikaz Klelije, Aretafile i Kame autorica se sadržajno oslanja na djelo koje izrijekom spominje u svojem tekstu, premda to čini tek prilikom tematizacije Kame Galaćanke, a riječ je o spisu *De mulierum virtutibus* iz Plutarhova djela *Moralia*.⁵⁸ Međutim, plauzibilnim mi se čini pretpostaviti da i za taj katalog postoji barem jedan izravan izvor na talijanskom jeziku, a možda i više njih. Kako napominje Cherchi, talijanski prijevod izabranih spisa iz Plutarhova djela *Moralia*,

⁵⁷ U prijevodu: “Zar ne vidite izvrsnost našega spola u ovim drevnim ženama, i Grkinjama i Rimljankama, zahvaljujući kojima svaki naš potvoritelj može jasno spoznati da smo savršene u spekulativnim disciplinama, i to gotovo više nego muškarci, iako nas oni uglavnom nadilaze u vojevanju i drugim djelatnim aktivnostima, premda to ne nadmašuje naše savršenstvo jer takve djelatnosti prije pokazuju tjelesno savršenstvo negoli snagu duha, a ona se u našem spolu može pokazati ništa manje nego u muškom.”

⁵⁸ Usp. bilješke kojima Carinci popraćuje svoju transkripciju posvetne poslanice, Carinci: 2016: 90–91. Za detaljan osvrt na drugi katalog vidi Martinović 2017: 89–93. Marija Gundulić spominje Plutarha i u prvom katalogu, premda tada preuzima riječi iz Guevarina traktata (usp. Gondola 1584: **1v).

što su ga sastavili Antonio Massa i Giuseppe Tarcagnota, prvi je put izdan 1543. Cherchi taj prijevod svrstava među izvore koji su onodobnim autorima poslužili da svoja djela obdare patinom posuđene erudicije (usp. Cherchi 1998b: 82). Plutarhov je spis *De mulierum virtutibus* preveo Tarcagnota.⁵⁹ Napomenula bih da se Marija Gundulić može bitno služila spomenutim prijevodom, ili djelom koje se na njega oslanja, barem kad je riječ o prikazu Aretafile. Naime, dok Plutarhova poduža tematizacija Aretafilina političkoga angažmana završava njezinim povlačenjem u privatnu žensku sferu za tkalačkim stanom (usp. Plutarh, *Moralia* 257E),⁶⁰ u sažetoj verziji dubrovačke autorice drevna se junakinja zatvara u ženski samostan (“tosto che vide la patria libera, si ritirò in un monasterio di monache”, usp. Gondola 1584: **3v),⁶¹ što odgovara Tarcagnotinu prijevodu (premda se u talijanskom prijevodu junakinja, sukladno grčkom izvorniku, zove “Aretaphila”, dok joj je u posvetnoj poslanici ime “Aretofila”; usp. Plutarco 1559: f. 229v i *passim*; usp. Gondola 1584: **3v). Štoviše, riječi koje rabi Marija Gundulić istovjetne su onima što ih zatječemo u Tarcagnotinu prijevodu:

ma ella [...] tosto che vide la patria libera, si ritirò in un monasterio di monache, con le quali visse quieta et amichevolmente tutto il resto de la sua vita, senza volersi a niun conto intricare più ne le cose publiche. (Plutarco 1559: f. 232r)⁶²

Valja nadalje primijetiti da u jezgrovitom prikazu Kame Galaćanke (“Camma di Galatia”, Gondola 1584: **3v) dubrovačka plemkinja rabi imenicu “gentilhuomo” (“plemeniti gospodin”, *ibid.*) kako bi se referirala na tetrarha Sinoriksa (“Signorige”, *ibid.*), a to isto čini i Tarcagnota, koji naime dva tetrarha u priči naziva “gentilhuomini” (Plutarco 1559: f. 232r).⁶³ Nadalje, Marija Gundulić junakinju konvencionalno opisuje kao “prekrasna tijela i obdarenu mnogim krepostima”

⁵⁹ Ovom prilikom poslužila sam se izdanjem iz 1559. koje uključuje i drugi dio talijanskoga prijevoda Plutarhovich *Moralia* (*Seconda parte de le cose morali di Plutarco*) što ga je sastavio Giuseppe Tarcagnota, kako izričito stoji na naslovnici. U drugom dijelu pojavljuje se i prijevod spisa *De mulierum virtutibus* (*Delle donne illustri*), usp. Plutarco 1559: ff. 213v–239r. Poslužila sam se i latinskim prijevodom razmatranoga Plutarhova spisa u mletačkom izdanju iz 1572; autor je prijevoda Guilielmus Xylander (Wilhelm Holtzmann), usp. Plutarchus 1572: 122–131.

⁶⁰ Frank Cole Babbitt prevodi iz grčkoga izvornika kako slijedi: “But she [...] when she saw the city free, withdrew at once to her own quarters among the women, and, rejecting any sort of meddling in affairs, spent the rest of her life quietly at the loom in the company of her friends and family”, Plutarch 1961: 551 (u prijevodu: “Ali ona [...] čim je vidjela da je grad slobodan, smjesta se povukla u svoje odaje među žene i, odbacivši svaku vrstu upletanja u javne poslove, ostatak života provela tiho za tkalačkim stanom u društvu svojih prijatelja i obitelji”). U latinskom prijevodu Wilhelma Holtzmanna Aretafile se povlači u “ginecej” (“gynaeceum”), Plutarchus 1572: 128.

⁶¹ U prijevodu: “čim je vidjela da je domovina slobodna, povukla se u samostan redovnica.”

⁶² U prijevodu: “ali ona [...] čim je vidjela da je domovina slobodna, povukla se u samostan redovnica, s kojima je u miru i prijateljstvu provela ostatak života, nipošto se više ne želeći miješati u javne poslove.”

⁶³ U latinskom se prijevodu također rabi naziv “tetrah” (“tetrarcha”), usp. npr. Plutarchus 1572: 128.

(“bellissima di corpo e di molte virtù ornata”, Gondola 1584: **3v), a vrlo sličnu formulaciju nalazimo i u talijanskom prijevodu: “non solo bellissima di corpo, ma di tante virtù ornata” (Plutarco 1559: f. 232r). Što se pak tiče portreta Klelije (u posvetnoj poslanici zatječemo tipografsku grešku “Chloclia”, Gondola 1584: **3r), za koji Carinci i Martinović također upućuju na Plutarhov spis *De mulierum virtutibus* (usp. Carinci 2016: 90; Martinović 2017: 91), čini mi se da je sadržajno ipak nešto bliži konciznom prikazu što ga nalazimo u sekciji *De fortitudine* djela Valerija Maksima pod naslovom *Factorum ac dictorum memorabilium libri novem*.⁶⁴ Dubrovačka autorica pripisuje Kleliji oslobođenje Rima od opsade i Rimljana od straha (“la sua patria trovandosi in pericolo, non solamente dall’assedio la liberò, ma ancora dalla paura quale i Romani havevano di tanto re”, Gondola 1584: **3r),⁶⁵ što se značenjski podudara s talijanskim prijevodom djela rimskoga pisca kojemu je autor Giorgio Dati. Naime, u spomenutom prijevodu o Klelijinu pothvatu čitamo kako slijedi: “il che fu cagione non solo di liberar la patria dallo assedio, ma i cittadini anchora dalla paura” (Massimo 1547: f. 70v).⁶⁶ U vezi s prikazom Porcije (“Porcia”, Gondola 1584: **3r) Carinci i Martinović podsjećaju da se junakinja spominje u Plutarhovu životopisu Bruta u djelu *Vitae parallelae*.⁶⁷ Moguće je pretpostaviti da se Marija Gundulić u svojem kratkom portretu oslonila na neku talijansku verziju razmatranoga odlomka, u kojemu Porcija samoj sebi nanosi tešku ranu nožićem za rezanje noktiju kako bi suprugu ponosno podastrla dokaz svoje velike duhovne snage (usp. Plutarh, *Brutus* 13.3–6). Konzultirala sam Domenichijev prijevod u mletačkom izdanju iz 1570. (usp. Plutarcho 1570: f. 114r), gdje se ime ženske figure pojavljuje u dva oblika: “Porcia” ili “Portia” (usp. *ibid.*). Portret rimske junakinje u posvetnoj poslanici Marije Gundulić pokazuje neke leksičke podudarnosti s Domenichijevim prijevodom, a tiču se spomena alata kojim si je junakinja naudila, za koji dubrovačka autorica također rabi imenicu “coltello” (“nož”), te u ovom kontekstu očekivane formulacije “figliuola di Catone et moglie di Bruto” (“kći Katonova i žena Brutova”).⁶⁸

⁶⁴ Usp. Valerije Maksim, *Factorum ac dictorum* 3.2.2.

⁶⁵ U prijevodu: “budući da se njezina domovina nalazila u opasnosti, ne samo da ju je oslobodila od opsade već i od straha koji su Rimljani osjećali pred takvim kraljem.”

⁶⁶ Prema modernom izdanju što ga je uredio Shackleton Bailey, u razmatranoj se sekciji djela Valerija Maksima Klelijin pothvat sumira kako slijedi: “non solum obsidio se, sed etiam metu patriam solvit”, Maximus 2000: 238 (u prijevodu: “nije samo sebe oslobodila od ropstva, nego i domovinu od straha”). Shackleton Bailey upozorava međutim da se u nekim rukopisima umjesto “obsidio se” zatječe varijanta “obsidione” (za njegovu bilješku usp. *ibid.*). Plauzibilnim se čini pretpostaviti da je talijanska verzija Giorgia Datija, koja u hrvatskom prijevodu glasi: “što je dovelo ne samo do toga da se domovina oslobodi od opsade nego i građani od straha”, nastala na temelju gore navedene varijante (koja se primjerice javlja u latinskom izdanju objavljenom u Bologni 1517, usp. Maximus 1517: f. 60v). Prijevod Giorgia Datija prvi je put izdan 1539, kako napominje Concetta Giambianco (usp. ead. 1987).

⁶⁷ Usp. Carinci 2016: 90; Martinović 2017: 91–92.

⁶⁸ Usp. Gondola 1584: **3r–**3v; usp. Plutarcho 1570: f. 114r.

Naposljetku, primjer Amazonki, kojim dubrovačka vladika zaključuje svoj drugi katalog, topos je u renesansnim katalogima znamenitih žena (usp. Carinci 2016: 90),⁶⁹ no u tekstu Marije Gundulić zadobiva relevantnu i istaknutu funkciju jer se njime autorica zapravo još jednom postavlja prema diskursu u obranu žena što ga tematiziraju njezina dva glavna predloška. S jedne strane, spomenom legendarnih ratnica autorica transcendirira Guevarine rodne binarizme, koje je dosljedno propuštala reproducirati, dok, s druge strane, konkretnim primjerom iz mitske prošlosti, koji zaključuje njezina dva kataloga znamenitih žena, pokazuje da su žene sposobne izvrsno se izraziti u svim poljima, uključujući i vojevanje, što potvrđuje jednaku vrsnost ženskoga i muškoga spola. Ne čudi stoga da na kraju drugoga popisa, u skladu s tezom što je u mikrotraktatu ozbiljno zagovara, dubrovačka autorica poentira kako slijedi: “Hor non vedete che la natura del nostro sesso ancor non ha mancato di farci disposte, non che atte all’armi, come ci fece ancor alle lettere, et che la fortezza d’animo s’è mostrata in noi, non meno che negli huomini” (Gondola 1584: **3v).⁷⁰ Međutim, u nastavku rečenice vraća se paradoksalnoj argumentaciji u korist potencijalne superiornosti ženskoga spola na temelju ženina boljega tjelesnog sastava te u svoj diskurs, kako sam već imala prilike napomenuti, ponovo inkorporira odlomke iz Camerate.

Dok je uzgrednim spomenom Plutarha ipak donekle upozorila čitatelja na izvor svojega prikaza hrabrih junakinja – premda je građu možebitno crpila iz nekoga neimenovanog repertorijsko-enciklopedijskoga djela na talijanskom jeziku koje se oslanja na antičku građu – čini se uvjerljivim pretpostaviti da u slučaju Guevarina traktata i Cameratine rasprave, iz kojih obilato i prešutno preuzima, Marija Gundulić nije imala namjeru poticati čitateljevu memoriju. Međutim, kad je riječ o početnoj invektivu protiv Grada, stvari, čini se, stoje drugačije. Autoričina žestoka polemika protiv dubrovačke zajednice prožeta je višestrukim intertekstualnim signalima – citatima i aluzijama – koji evociraju Sannazarov pastoralni roman *Arcadia* (1504),⁷¹ što, koliko mi je poznato, u struci dosad nije primijećeno. Riječ je međutim o imitativnom modusu sasvim druge vrste: mišljenja sam naime

⁶⁹ Primjerice, Boccaccio se Amazonkama opsežno posvećuje u djelu *De mulieribus claris*, kako podsjeća Martinović (usp. id. 2017: 92).

⁷⁰ U prijevodu: “Zar ne vidite da nas priroda našega spola nije propustila učiniti sklonima i pogodnima za vojevanje, kao i za umne discipline, te da se snaga duha u nama pokazala ništa manje nego u muškarcima.”

⁷¹ Dvije su redakcije Sannazarova prozimetra, prva pod naslovom *Libro pastorale nominato Arcadio*, u deset cjelina, od kojih se svaka sastoji od proze i ekloge, uz proemij, a druga u dvanaest istovjetno strukturiranih cjelina, uz prolog (“Prologo”) i epilog (“A la sampogna”; u Marasovu prijevodu: “Pastirskoj svirali”, usp. Sannazaro 2015: 150), pod naslovom *Arcadia* (1504); za dugu i složenu povijest nastanka djela usp. Vecce 2017: 281–282. U posljednjoj cjelini druge redakcije tematizira se Sincerov podzemni povratak u Napulj, nakon njegova boravka u Arkadiji u vidu dobrovoljnoga egzila zbog ljubavne boli.

da se u invektivi Marija Gundulić služi intertekstualnim odjecima kako bi čitatelju kadrom aktivirati vlastitu književnu memoriju prenijela dublje slojeve svoje sofisticirane poruke. Drugim riječima, invektiva zove čitatelja na “palimpsestično čitanje”, tj. na “relacijsko čitanje”⁷² koje istražuje suodnos teksta i hipoteksta na temelju aluzivnoga naboja tekstualnoga tkiva koje “dopušta da se kroz njega nazire” drugi tekst.⁷³

U sekciji posvetne poslanice o kojoj je riječ, a koja biva izbačena iz drugoga izdanja Gučetićeva traktata, autorica hrabro polemizira s idealiziranom slikom Grada kako bi branila prijateljicu Cvijetu Zuzorić od, kako tvrdi, žestokih napada kojima je u Dubrovniku bila izložena. Ako nam je vjerovati nadnevku kojim Marija Gundulić okončava svoju posvetnu poslanicu (15. srpnja 1582, usp. Gondola 1584: **4v), u trenutku pisanja parateksta Cvijeta Zuzorić još nije bila sa suprugom otputovala iz Dubrovnika u Anconu, što potvrđuje i sadržaj same invektive, a uvriježeno je mišljenje u struci da je to učinila ubrzo nakon toga, najvjerojatnije 1583.⁷⁴ Godine koje su prethodile odlasku iz Dubrovnika bile su iznimno zahtjevne za Cvijetu Zuzorić i njezina supruga, koji se bezuspješno pokušavao oporaviti od posljedica stečaja proglašenoga 1577, dok se ona borila kako bi zaštitila svoj miraz. Plauzibilno je zaključiti da je animozitet kojemu je Cvijeta Zuzorić bila izložena u Dubrovniku povezan upravo s bankrotom njezina supruga, firentinskoga plemića Bartolomea Pescionija.⁷⁵ U svakom slučaju, Marija Gundulić svojom je posvetnom poslanicom hrabro stala u njezinu zaštitu, ponudivši konkretan dokaz “istinskoga prijateljstva” što ih povezuje, a koje je Gučetić tematizirao u svojim trima filozofskim dijalozima sa ženskim subesjednicama.⁷⁶

Disforičnoj reprezentaciji Grada, u čijim mračnim i tamnim mjestima obitavaju zlobni i zavidni žitelji te opasne divlje zvijeri – vukovi, medvjedi i tigrovi – Marija Gundulić u svojoj invektivi suprotstavlja glorifikaciju Italije, njezinih sjenovitih i ugodnih šuma, kamo se njezina prijateljica zbog izrazito joj nesklone

⁷² Genette 1997b: 399 (“*palimpsestuous reading*”, kurziv u izvorniku; “relational reading”).

⁷³ *Ibid.* (“allows to show through”). Prijevod se navodi prema Čale 1993: 35. Za Genetteovo poimanje palimpsesta kao i za njegovu “klasifikaciju ‘književnosti drugog stupnja’” vidi *ibid.*: 35–37.

⁷⁴ Za pomnu analizu Pescionijeva bankrota na temelju arhivske građe usp. studije Tadića i Martinovića, na koje se u ovome radu oslanjam (usp. Tadić 1939: 19–21; Martinović 2017: 28–47). Za 1583. kao godinu u kojoj su supružnici najvjerojatnije napustili Dubrovnik usp. Gabrielli 2023: 118–119 i povezane bilješke, posebice bilj. 166. Napomenula bih da sam u Državnom arhivu u Dubrovniku pronašla dokument što ga spominje Tadić, a kojim se dokazuje da je Pescioni 13. kolovoza 1582. prepustio konzularne dužnosti Raffaeleu Naldiniju tek privremeno, te sam ga u gore navedenoj studiji dijelom transkribirala (usp. *ibid.*: 118, bilj. 165).

⁷⁵ O tome usp. i Gabrielli 2023: 119, bilj. 167.

⁷⁶ Osim neoplatonističkih dijaloga o ljepoti i ljubavi (Gozze 1581a i 1581b) dvije su prijateljice subesjednice u rukopisnoj verziji Gučetićeva dijaloga na temu upravljanja domaćinstvom (*Dialogo iconomico*). Usp. bilj. 3 u ovome radu. O Gučetićevim žensko-ženskim filozofskim dijalozima usp. Gabrielli 2023: 73–120.

sredine odlučila preseliti.⁷⁷ Unutar relativno kratkoga tekstualnog prostora, riječ je okvirno o jednoj foliji *recto* i *verso*, Sannazarov pastoralni roman evociran je desetak puta. Posrijedi su intertekstualne aluzije na petu i šestu eklogu, sedmu prozu te sedmu i desetu eklogu. U transkripciji odlomka označila sam masnim slovima dijelove koji intertekstualno prizivaju Sannazarov prozimetar.⁷⁸

Là onde io tengo ferma opinione, anzi speranza, che 'l nome suo così degno et riguardevole debba esser una sicurissima difesa contra i fieri colpi degl'invidiosi, [che sono nella città nostra,] e di coloro i quali per lor propria e natural malignità sono sempre pronti a morder e lacerar l'altrui cose, [dai quai morsi ella più che nessun'altra donna è stata tocca nella mia patria, di che ne sono state cagione le sue rare qualità, anzi mai prima viste in altra donna del secol nostro, la quale con la bellezza del corpo e virtù d'animo ha accresciuto la pena ai maligni, sì come sempre sogliono le cose più eccellenti esser **accrescimento di pena** a quelli che, colmi di malignità et invidia, **rifuggendo** che la lor **mal saldata piaga non sia inacerbita dal dolore, miseri sfogano con parole** scempie la **molestia** della lor trista passione.⁷⁹ Ma solo mi doglio che voi, non potendo sofferire che a questi tali lo splendore delle vostre virtù abbagli gli occhi deboli loro⁸⁰ et il dolce aspetto vostro non gli fia più amaro, vi disporrete col lume vostro illuminar gli altrui occhi più sani e più saldi, e rischiarar mal grado nostro l'ombre e piacevoli selve d'Italia, e farli sentire i soavi e dolci accenti delle vostre parole, et indolcir con l'aspetto vostro quelli che dalla malignità del fiele amaro non sono soprappresi,⁸¹ lasciando (ahi fato

⁷⁷ Upravo zbog takve generalizacije, gdje se egzaltira Italija, a ocrnjuje "čitav grad Dubrovnik", Zaninović iznosi pretpostavku da je invektiva "prouzrokovala negodovanje [...] kod državne vlasti u Dubrovniku" te je bila zabranjena; premda je također moguće, kako autor navodi, da su supružnici sami odlučili intervenirati u paratekst, usp. Zaninović 1953: 205–206.

⁷⁸ Gondola 1584: *2v–*3v. Uglate zagrade označuju dio teksta koji izostaje u izdanju iz 1585.

⁷⁹ U pasus su utkani odjeci iz Sannazarove sedme proze. U sedmoj prozi Sincero, pripovjedač i autobiografski lik, koji se zbog ljubavnih jada nalazi u samonametnutom arkadijskom egzilu, artikulira vlastitu patnju zbog udaljenosti od ljubljene žene i od voljene domovine (Napulja), te svoju ispovijed započinje ovim riječima: "Non posso, grazioso pastore, senza noia grandissima ricordarmi de' passati tempi; li quali avegna che per me poco lieti dir si possano, nientedimeno avendoli a raccontare ora che in maggiore molestia mi trovo, mi saranno accrescimento di pena e quasi uno inacerbire di dolore a la mal saldata piaga, che naturalmente rifugge di farsi spesso toccare; ma perché lo sfogare con parole ai miseri suole a le volte essere alleviamento di peso, il dirò pure" (VII.2; Sannazaro 2013: 154). U prijevodu Mate Marasa: "Ne mogu se, dražesni pastiru, bez vrlo velike čamotinje sjećati prošlih vremena; budući da se o njima može reći kako su za mene bila nevesela, a nimalo manje ako ih trebam kazivati sada kad se nalazim u najvećoj nevolji, što će mi povećati muku i gotovo zaoštriti bol u nezacijeljenoj rani, koja prirodno [zazire od čestih dodira]; ali kako davanje oduška riječima katkada zna jadnicima značiti olakšanje tegobe, ipak ću reći" (Sannazaro 2015: 61). U uglatim sam zagradama unijela izmjenu u prijevod. Intertekstualno se ovdje suprotstavljaju "praznoglave riječi" ("parole scempie") zlobnih zavidnika koji žive u Dubrovniku i iskrene riječi sjetnoga Sincera.

⁸⁰ Poigravajući se s etimološkom povezanosti riječi "invidia" ("zavist") i glagola vidjeti, Marija Gundulić gradi opoziciju između slabih očiju zloćudnih zavidnika koji obitavaju u Gradu i zdravih očiju dobrohotnih žitelja Italije.

⁸¹ "soprappersi": soprappresi.

crudele, **ahi ciel crudo e superbo!**⁸² questi nostri occhi privi del suo sole, e questi **luoghi** nostri **oscuri e foschi**⁸³ risonare degli horrendi suoni di **lupi**,⁸⁴ **orsi e tigri**.⁸⁵ Il qual suo dipartire quando io talhora vo pensando, sento cagionarmi una certa **tristezza di mente incurabile, con una compassione grandissima di me stessa**,⁸⁶ tal che io maledico l' hora et il punto⁸⁷ nel quale mai la vidi et conobbi le sue virtù al mondo rarissime, poscia che nel principio mi furno liete e gioconde, e nel fine potriano essermi con l' assenza sua triste et amare. Hora, poi che così potria volere il mio crudel destino, e quella fetida e maligna arpia⁸⁸ più ingorda di Satanasso e più

⁸² U desetoj eklozi, koja se ovdje evocira, arkadijski pastir Selvaggio prenosi invektivu protiv Napulja što ju je jednom imao prilike čuti od Caracciola. Riječ je o pjesniku po imenu Giovan Francesco Caracciolo, Sannazarovu prijatelju, politički kontroverznoj figuri: činjenica da ga autor imenuje izrijekom “čin je velike hrabrosti [...], manifest prijateljskih vrijednosti” (“è un atto di grande coraggio [...], manifesto dei valori di amicizia”; Vecce 2013: 32). Selvaggio se u Napulju nalazio u dobrovoljnom egzilu zbog ljubavnih jada: kako ističe Vecce u svojem komentaru, ponavlja se tema egzila koju Sannazaro artikulira likom Sincera, samo je ovdje riječ o obrnutom putovanju, iz Arkadije u Napulj i natrag u Arkadiju (usp. Sannazaro 2013: 244). U Caracciolovoj invektivi čitamo kako slijedi: “Ahi ciel crudo e superbo!” (Xe.151; Sannazaro 2013: 254). U prijevodu Mate Marasa: “Ah, himbena nebesa nemiľjena!” (Sannazaro 2015: 110).

⁸³ U pasusu odzvanjaju Sincerove riječi. Sedma ekloga sastoji se naime od sestine koju izgovara “Sincero, sam”, a započinje kako slijedi: “Come notturno ucel nemico al sole / ɫasso vo io per luoghi oscuri e foschi” (VIIe.1–2; Sannazaro 2013: 168). U prijevodu Mate Marasa: “Ko noćna ptica koja mrzi sunce, / idem po mračnim mjestima i tamnim” (Sannazaro 2015: 67).

⁸⁴ Kako napominje Vecce, u Sannazarovoj se *Arkadiji* riječ “vukovi” (“lupi”) pojavljuje mnogo puta, počevši već od prve ekloge (Ie.20); posrijedi je alegorijski konotirana riječ koja unosi disonantne elemente u arkadijski prostor te može evocirati krizu suvremenoga Napulja, aludirajući na korumpirane napuljske dužnosnike (usp. Sannazaro 2013: 68, bilj. 10).

⁸⁵ Tigar i medvjed, ili točnije medvjedica, pojavljuju se zajedno u hermetičnom proročanstvu što ga izgovara Caracciolo u sklopu već spomenute invektive: “Un’orsa, un tigre han fatto il fier connubbio” (Xe.174; Sannazaro 2013: 255). U prijevodu Mate Marasa: “S tigrom se hudo medvjedica sjatila” (Sannazaro 2015: 112).

⁸⁶ U tekstu dubrovačke autorice ponovo zatječemo odjek Sincerovih riječi: “Elli mi viene una tristezza di mente incurabile, con una compassione grandissima di me stesso, mossa da le intime medolle” (VII.26; Sannazaro 2013: 164). U prijevodu Mate Marasa: “Spopadne me nekakva neizlječiva tuga u pameti, iz najdublje moždine mi se pokrene preveliko sažaljenje nada mnom samim” (Sannazaro 2015: 65). Bol Marije Gundulić zbog skoroga odlaska njezine ljubljene prijateljice intertekstualno se identificira sa Sincerovom patnjom zbog udaljenosti od voljene.

⁸⁷ Marija Gundulić evocira *per contrarium* stihove Petrarčinih soneta koji veličaju trenutak kad je lirski subjekt prvi put sreo voljenu: “I benedico il loco e ’l tempo et l’ora”, *RVF* 13.5 (u prijevodu Marka Grčića: “Ja mjesto, sat blagosiljam i vrijeme”); “Benedetto sia ’l giorno, e ’l mese, et l’anno, / et la stagione, e ’l tempo, et ’l ora, e ’l punto”, *RVF* 61.1–2 (u prijevodu Frana Čale: “Blažen nek’ dan je, i mjesec, i ljeto, / i dob, i sat, i čas, i ono vrijeme”). Zbog izgledne mogućnosti skoroga rastanka od ljubljene prijateljice u posvetnoj se poslanici trenutak prvoga susreta ne blagoslivlje, već proklinje. Talijanski izvornik navodi se prema Petrarca 2010, a hrvatski prijevod prema Petrarca 1974. Za aluziju na sonet 61 u posvetnoj poslanici usp. i Favaro 2017: 205.

⁸⁸ Pasu od “e quella fetida e maligna arpia” do “statiera” vrvi nejasnoćama te nije, koliko mi je poznato, do sada u cijelosti preveden. Odlučila sam se za prijevod gdje se imenica “arpia” interpretira u smislu “grabežljivi muškarac, lopov”, što je jedno od značenja koja donosi talijanski rječnik *Vocabolario degli Accademici della Crusca* u petom izdanju (“uomo rapace e ladro”, usp. službenu mrežnu stranicu rječnika newlessicografia.it pod natuknicom “arpia”), pritom navodeći i primjer iz šesnaestostoljetnoga Ariostova epa *Orlando furioso* (34.1.1.). Kako se čini, neočekivan prijelaz na muški rod kod

infame di **Cacco**,⁸⁹ più perfido d'un hebreo,⁹⁰ gran nemico della nostra nobiltà, ma si ben per timor occulto, a cui sol di lode tra le sue virtù heroiche gli si può dare esser degno ceppo della sua bella prole, al quale più piace la bilancia che la statiera,⁹¹

pridjeva “perfido” potkrepljuje ovo čitanje (premda je, naravno, također moguće da je u pitanju tipografska pogreška). Prema ovdje ponuđenoj interpretaciji, u fokusu je pasusa upravo gore navedeni grabežljivac (“arpia”), ali o tome vidi i bilj. 90. U ovom bi se odlomku, drugim riječima, možebitno aludiralo na konkretnu osobu koja je zbog svoje gramzivosti podmuklo napakostila Cvijeti Zuzorić.

⁸⁹ U dijalogu između dvojice pastira Serrana i Opica u Sannazarovoj šestoj eklozi ime mitskoga razbojnika i lopova Kaka odjekuje više puta kako bi se njime ukazalo na kradljivce u degradiranom arkadijskom prostoru, bremenitom aluzijama na krizu suvremenoga Napulja. Na riječi Serrana, koji upućuje na lopova čija je žrtva (“Quel che la notte vigila, e 'l gallicinò / gli è primo sonno, e tutti Cacco il chiamano, / però che vive sol di latrocinio”), Opico odgovara: “Oh oh, quel Cacco! Oh quanti Cacchi bramano / per questo bosco! [...]” (VIe.121–125; Sannazaro 2013: 151). U Marasovu prijevodu: Serrano: “[...] Onaj što noći s bdijenjem je sjedinio, / pred zoru zaspi; Kakom ga nazivaju, / živi od krađe koju je počinio”; Opico: “Taj Kako! Oh, koliko se još skrivaju / Kaki u šumi! [...]” (Sannazaro 2015: 59). Zanimljivo je istaknuti kako se u šestoj eklozi dekadencija arkadijskoga prostora, suprotstavljena mitu o zlatnom dobu, prikazuje kao utemeljena na zavisti, pohlepi, perfidnosti te na pomanjkanju prijateljstva, što je u skladu s apostrofiranjem zavidnih, perfidnih i gramzivih žitelja Grada u invektivi Marije Gundulić. Serrano naime izgovara ove riječi: “Nel mondo oggi gli amici non si trovano, / la fede è morta, e regnano le 'nvidie, / e i mal costumi ognor più si rinovano. / Regnan le voglie prave e le perfidie / per la robba mal nata che gli stimula, / tal che 'l figliuolo al padre par che insidie. / Tal ride del mio ben, che 'l riso simula; / tal piange del mio mal, che poi mi lacera / dietro le spalle con acuta limula” (VIe.4–12; Sannazaro 2013: 145). U Marasovu prijevodu: “U svijetu danas druzi se ne nalaze, / vjernost je mrtva, zavladalo nevjerje, / i loše navade nas stalno snalaze. / Zavladale zle želje, i licemjerje / zbog pogubna bogatstva što ih podbada, / tako da oca sinovi iznevjere. / Taj mi se smiješi dobru, laž ga spopada; / taj plače zbog mog zla, a poslije napada / i s leđa oštrim bodežom me probada” (Sannazaro 2015: 55).

⁹⁰ U dijelu gdje se tematizira perfidnost grabežljivca (“arpia”) očituje se protužidovski stav. Međutim, nije jasno odnosi li se pasus od “gran nemico” do “statiera” isključivo na grabežljivca, koji je “perfidniji od Židova”, ili se u tom dijelu fokus ipak premješta na Židove te se grabežljivca ocrnjuje tek indirektno. Prijevod što ga donosim u bilj. 96 oslanja se na pretpostavku da se navedeni dio odnosi samo na grabežljivca, premda se teško može zaključiti je li tomu doista tako. Napomenula bih da se oblik neraspoloženja prema Židovima, premda puno blaži, pojavljuje i u rukopisnoj verziji Gučetićeva dijaloga *Governo della famiglia* pod naslovom *Dialogo iconomico* (usp. bilj. 3 u ovome radu), za koji sam drugom prilikom donijela hipotezu da je nastao između 1580. i 1582. (usp. Gabrielli 2023: 115–120). Naime, Cvijeta Zuzorić (“Fiore”) svojoj subesjednici Mariji Gundulić (“Maria”) spominje židovske loše navike u vezi s čišćenjem doma (usp. *Dialogo iconomico*: f. 5v). Ista se opaska pojavljuje i u tiskanoj verziji, a izgovara je sugovornik “Gozze” (Gozze 1589: 11). Što se tiče dubrovačkoga plemića, početkom sedamnaestoga stoljeća održao je tri javna predavanja o Židovima u dubrovačkoj katedrali (usp. Pantić 1971: 222–224; usp. Stulli 1989: 27); čistopis triju predavanja (“Le tre lettioni contra li Ebrei”, u prijevodu: “Tri predavanja protiv Židova”) pohranjen je u Vatikanskoj apostolskoj knjižnici u Rimu (pod signaturom Urb. lat. 500, ff. 239r–269r, usp. Stepanić 2021: 249). Pantić ističe kako to “nikako nisu strasni i zapaljivi tekstovi, puni prezira i invektiva”; štoviše, Gučetić se obraćao Židovima riječima “miei diletta fratelli Ebrei” (Pantić 1971: 223; u prijevodu: “moja voljena braćo Židovi”). Međutim, dubrovački plemić “nije propustio da im kaže i da duboko žali zbog njihova nevjerovanja” (*ibid.*). Stulli ističe kako su “i ovakva istupanja uglednih svjetovnjaka poticala neraspoloženje dubrovačke javnosti prema Židovima” (Stulli 1989: 27).

⁹¹ Statiera je vaga nejednakih krakova ili rimska vaga, kantar. Značenje pasusa može osvijetliti citat iz onodobnoga popularnog traktata *Galateo* (1558) kojemu je autor Giovanni Della Casa: “ma tuttavia gli uomini non si deono misurare [...] con si fatto braccio; e deonsi piuttosto pesare con la stadera del mugnaio, che con la bilancia dell'orafo” (VIII; Della Casa 1921: 27). U prijevodu Mate Marasa: “ali ljude svejedno ne treba [...] mjeriti takvim aršinom, već ih radije valja vagati mlinarovim kantarom

prego Iddio,⁹² doppo che in questo mondo **riveder più non si speriamo**,⁹³ ci congiunga almeno ove si calcano i falsi pensieri degli empii, tristi e maligni, et il vero si gode con più chiari spiriti, non con le **genti strane, inique et inessorabili**;⁹⁴ ove più non si sentono i morsi dei velenosi serpi, né più si odono le terribil voci dell'horende fiere, ma di dolcezza e soavità si pasce il cuore et l'anima, udendosi i soavi **suoni di nuovi et inusitati accenti**.⁹⁵] (Gondola 1584: *2v–*3v)⁹⁶

negoli zlatarovom tezuljom” (Della Casa 2021: 24). U traktatu se dakle objašnjava da pri vrednovanju ljudi ne treba cjepidlačiti. Čini se da prednost dana tezulji u sarkastično intoniranom pasusu posvetne poslanice pejorativno upućuje na sitničavost.

⁹² U molitvi kojom Marija Gundulić okončava svoju invektivu može se prepoznati aluzija na zaključne riječi Sincerove duge ispovijedi u sedmoj prozi, koja također završava molitvom. Sincero moli bilo kojega boga (“qualunque idio”) da okonča njegove jade ili sretnim ishodom, tj. susretom s voljenom ženom te povratkom voljenoj domovini, ili skorom smrću: “a le quali [miserie, op. a.] io prego qualunque idio exaudisce le voci de’ dolorosi, che o con presta morte o con prospero succedimento ponga fine” (VII.29; Sannazaro 2013: 165). U prijevodu Mate Marasa: “molim svakoga boga koji uslišava vapaje ožalošćenih da ih okonča, bilo skorom smrću bilo sretnim ishodom” (Sannazaro 2015: 66).

⁹³ U posvetnoj se poslanici ponovo evocira Sincerova ispovijed. Naime, u sedmoj prozi Sincero obrazlaže svoju patnju ovim riječima: “ora mi posso giustamente sovra ogni altro chiamare infelicissimo, trovandomi per tanta distanza di paese absente da lei, e forse senza speranza di rivederla giamai, né di udirne novella che per me salutifera sia” (VII.17; Sannazaro 2013: 161). U prijevodu Mate Marasa: “sada se opravdano mogu više negoli itko drugi nazvati nadasve nesretnim kad se nalazim odsutan toliko daleko od nje, i možda bez nade da ću je ikada vidjeti ili o njoj čuti vijest koja bi mi bila spasonosna” (Sannazaro 2015: 64). S obzirom na to da se u posvetnoj poslanici odjek pojavljuje u množini (“doppo che in questo mondo riveder più non si speriamo”, u prijevodu: “kada ostanemo bez nade da ćemo se ikada vidjeti na ovome svijetu”), Sincerova se patnja intertekstualno projicira na obje prijateljice, koje će ubuduće razdirati međusobna udaljenost.

⁹⁴ Riječi označene masnim slovima citat su iz Caracciolove invektive u desetoj eklozi. Sa Sincerova dobrovoljnoga egzila utemeljenoga na osobnim pobudama prelazimo, u citiranom dijelu Caracciolove invektive, na tematizaciju društveno-političkih razloga koji tjeraju ljude na odlazak iz domovine: “I bifolci e i pastor lascian Esperia, / le selve usate e le fontane amabili; / ché ’l duro tempo gliene dà materia. / Erran per alpe incolte inabitabili / per non veder oppresso il lor peculio / da genti strane, inique, inexorabili” (X.64–69; Sannazaro 2015a: 248). U prijevodu Mate Marasa: “Težaci i pastiri s vrela odhode, / Hesperiju i dubrave napuštaju; / jer opako im vrijeme daje povode. / Neplodnim gorjem bez žitelja lutaju, / da ne bi svoje jadno blago gledali / dok okrutno ga zli tuđinci gutaju” (Sannazaro 2015: 108). Pridjev “strane” u Sannazarovu tekstu označava tuđince. Prema Fenzijevoj hipotezi, riječ je o pohlepnim katalonskim dužnosnicima na napuljskom dvoru (usp. Fenzi 2009: 45). Nije jasno je li u posvetnoj poslanici također riječ o strancima ili se pridjevom aludira općenito na osobinu grubosti. S obzirom na to da je riječ o citatu, u prijevodu sam se odlučila držati značenja što ga pridjev nosi u Sannazarovoj eklozi. U svakom slučaju, kako napominje Martinović, među Pescionijevim vjerovnicima bili su dubrovački i talijanski trgovci te “tri bankara dubrovačka Židova: Samuel Ergas Hebreus, Chaim Lindo Hebreus i Joseph Benrei Hebreus, kao i deset dubrovačkih plemića, čak dvojica iz roda Gučetić, zabilježeni kao *Ser Antonius St. de Gozze* i *Ser Paulus Mar. de Gozze*, ali ne i Nikola Gučetić” (Martinović 2017: 34). O Samuelu Ergasu usp. Miović 2017: 115; o Haimu Lindu, koji je “poslovao s braćom Izakom i Samuelom Ergasom”, usp. *ibid.*: 162–163; o Jozefu Benreiju (Benmeleh) usp. *ibid.*: 63–64. O strancima u Dubrovniku općenito vidi Janeković Römer 1993: 27–38.

⁹⁵ Zaključne riječi invektive Marije Gundulić evociraju stih iz Sannazarove pete ekloge. Kako napominje Vecce, riječ je o kanconi u hvalu pokojnoga pastira Androgea, čiji zagrobni život pastir Ergasto locira u bukoličkom raju (usp. Sannazaro 2013: 138): “Tal fra soavi odori / dolce cantando all’ombra / tra Dafni e Melibeo / siede il nostro Androgeo, / e di rara dolcezza il cielo ingombra, / temprando gli elementi / col suon de novi inusitati accenti” (Ve.22–26; Sannazaro 2013: 136). U prijevodu Mate Marasa: “Gdje miomiris lijeće, / u hladu pojuć krasno, / s Dafnisom i Melibeom / sjedi naš Androgeo,

Marija Gundulić ocrtava dakle dubrovačku zajednicu u distopijskom ključu, a talijansku u utopijskom, pritom evocirajući remek-djelo pastoralne književnosti, Sannazarovu *Arkadiju*. Takvom intertekstualnom strategijom dubrovačka autorica opunomoćuje vlastiti polemički diskurs jer su u tekstualno tkivo njezine hrabre invektive utkane riječi znamenitoga napuljskog autora koji je, u skladu s alegorijskim potencijalom pastoralne književnosti, tematizacijom arkadijskoga prostora i njegovih vukova, Kaka, kao i drugih disonantnih pojava, aludirao na duboku društveno-političku krizu svoje domovine. Naime, u Sannazarovu prozimetru arkadijski *locus amoenus* postupno, a počevši već od vukova u prvoj eklozi, čitatelju razotkriva svoje mračne strane te se nadaje kao *locus horridus*. Enrico Fenzi Sannazarovu *Arkadiju*, na koju se dubrovačka autorica dakle oslonila kako bi oblikovala tmuran prikaz vlastite domovine, opisuje kao “jedno od najmračnijih djela” talijanske književnosti (usp. Fenzi 2008: 169).⁹⁷ Čini mi se nadalje da je *Arkadija* mogla privući pozornost dubrovačke autorice zbog Sannazarove tematizacije egzila. Kako je poznato, okosnica je prozimetra Sinceroov dobrovoljni bijeg u arkadijski prostor, motiviran njegovom neizdrživom i voljenoj ženi neiskazanom ljubavnom boli. Međutim, o tome čitatelj doznaje tek u sedmoj prozi, kada Sincero

/ slatkoćom rijetkom puni nebo jasno, / usklađujuć počela / zvucima novog neobična pjela” (Sannazaro 2015: 50).

⁹⁶ Ondje gdje je bilo moguće nastojala sam u tekstualno tkivo prijevoda umetnuti Sannazarove odjeke prema prijevodnim rješenjima Mate Marasa: “Stoga čvrsto vjerujem, ili bolje rečeno nadam se, da Vaše ime, tako dostojno i ugledno, mora biti presigurnom obranom od žestokih udaraca zavidnika [koji su u našem gradu] i od onih koji su, zbog svoje vlastite i prirodene zloće, uvijek spremni ujedati i razdirati tuđe stvari, [od kojih ste ujeda Vi bili povrijeđeni više nego ikoja druga žena u mojoj domovini, čemu su uzrok bile Vaše rijetke odlike, štoviše, nikada prije viđene u druge žene našega doba. Ljepotom tijela i vrlinom duha povećali ste muku pakosnicima, baš kao što najvrsnije stvari vazda običavaju **povećavati muku** onima koji, puni zloće i zavisti, **izbjegavajući da se zaoštri bol u njihovoj slabo zacijeljenoj rani**, praznoglavi **riječima, jasnici, daju oduška nevolji** svoje zlobne strasti. No jedino žalim što ćete Vi, jer ne možete podnijeti da sjaj Vaših vrlina zasjajuje njihove slabe oči te da im slatki Vaš lik postaje sve gorči, biti voljni svojim sjajem osvijetliti druge, zdravije i postojanije oči i obasjati, na našu žalost, sjenovite i ugodne šume Italije, te im dati da čuju mile i slatke zvukove Vaših riječi, razblažujući svojim likom one koje nije obuzela zloćudnost gorke žuči, ostavljajući (ah, usud zli, **ah, himbena nebesa nesmiljena!**) ove naše oči lišene svojega sunca, a ova naša **mračna mjesta i tamna** da odzvanjaju strašnim zvukovima **vukova, medvjeda i tigrova**. O tom odlasku Vašem kad ponekad razmišljam, osjetim da me **spopadne nekakva neizlječiva tuga u pameti, uz preveliko sažaljenje nada mnom samom**, tako da proklinjem sat i čas kad sam Vas vidjela i upoznala Vaše vrline prerijetke na svijetu, što mi isprva bijahu sretne i radosne, a na koncu bi mi zbog Vaše odsutnosti mogle postati bolne i gorke. Sada – jer bi tako mogao htjeti moj okrutni usud, i onaj smrdljivi i zloćudni grabežljivac, pohlepniji od Sotone i nečasniji od Kaka, perfidniji od Židova, veliki neprijatelj našega plemstva, ali tako dobro skriven u strahu, kojega se, među njegovim junačkim vrlinama, može jedino hvaliti da je svojega lijepog potomstva dostojan predak, koji voli tezulju više od kantara – **molim Boga**, kada ostanemo **bez nade da ćemo se ikada vidjeti** na ovome svijetu, da nas bar sjedini ondje gdje se gaze lažne misli bezbožnika, zlobnika i pakosnika te uživa istina sa svjetlijim dusima, **a ne sa zlim, neumoljivim tuđincima**; gdje se više ne čute ujedati otrovnih zmija niti se čuju jezivi glasovi strašnih zvijeri, nego se srce i duša napajaju slaću i milinom, slušajući mile **zvukove nova i neobična pjela.**”]

⁹⁷ U izvorniku: “l’*Arcadia* è una delle opere più nere della nostra letteratura.”

– pripovjedač i autobiografski lik – potaknut Carinovim pitanjem, nadugo artikulira svoju osobnu priču, jasno se odvojivši od zajednice arkadijskih pastira, te prvi put izrijekom spominje svoje prezime, Sannazaro, kao i ime svoje domovine (usp. Vecce 2013: 25).⁹⁸ Prve naznake Sincerove individualizacije zatječemo već u šestoj prozi (usp. *ibid.*): “Finalmente io (al quale e per la allontananza de la cara patria, e per altri giusti accidenti, ogni allegrezza era cagione di infinito dolore)” (Sannazaro 2013: 139).⁹⁹ Premda je u sedmoj prozi Sincerova neizmjerne bol primarno motivirana udaljenošću od ljubljene žene, u pasusu iz šeste proze u prvom je planu daleka mila domovina (usp. Becherucci 2012a: 49). Sincero, koji dakle u arkadijskom prostoru pati zbog samonametnute dislociranosti u odnosu na voljenu ženu i domovinu, u sedmoj prozi, ispovijedajući svoje muke, progovara o razdirućem emocionalnom stanju egzilanta, što je, čini se, potaklo Mariju Gundulić da u svoju invektivu, kojom pokušava odgovoriti voljenu prijateljicu od odlaska iz zavičajne sredine, ucijepi čak četiri intertekstualna odjeka iz Sincerove ispovijedi. Štoviše, *incipit* Sincerova govora u sedmoj prozi inkorporiran je u prvi paragraf invektive, a vapaj kojim se zaključuje odjekuje u molitvi Bogu kojom završava ta sekcija posvetne poslanice. Da je u fokusu dubrovačke vladike intertekstualna evokacija bolnoga egzilantskog stanja, potvrđuje i činjenica da u posvetnoj poslanici nema citata iz posljednjega dijela pastoralnoga romana u kojemu se opisuje Sinceroov povratak u Napulj. Doduše, glagol “maledire” (“proklinjati”), koji tekstualno (i intertekstualno)¹⁰⁰ negira radost prvoga susreta s voljenom u svjetlu njezina skoroga odlaska, možebitno priziva i očaj što ga je osjetio Sincero kada je napokon ugledao Napulj (“maladissi l’ora che da Arcadia partito mi era”; XII.45; Sannazaro 2013: 303)¹⁰¹ jer se prizor pred njegovim očima nije podudarao s idiličnom slikom u njegovu pamćenju (usp. Fenzi 2009: 65–66), potvrđujući ireverzibilne posljedice egzila. Naime, kako napominje Fenzi, za Sincera “i Napulj sada postaje prostor egzila” (*ibid.*: 67).¹⁰² U svakom slučaju, Sincerova egzilantska patnja manifestira se poglavito u sedmoj prozi i pripadajućoj eklozi, a obje odzvanjaju u tekstualnom tkivu dubrovačke autorice. U sedmoj eklozi kazivač Sincero opisuje svoje stanje posvemašnje otuđenosti od mračnih i tamnih mjesta u kojima boravi (“luoghi oscuri e foschi”; VIIe.2; Sannazaro 2013: 168), a koja u posvetnoj poslanici postaju “ova naša mračna mjesta i tamna”

⁹⁸ Riječ je o ključnom momentu o kojemu je pisala Maria Corti. Autorica je naime istaknula kako se, od šeste proze nadalje, ali poglavito od sedme, do tada “isključivo lirska proza [...] preobražava u smjeru naracije” te se “rađa pastoralni roman” (“la prosa esclusivamente lirica [...] si modifica in direzione narrativa”; “nasce il romanzo pastorale”; Corti 2001: 291).

⁹⁹ U Marasovu prijevodu: “Naposljetku ja (kojemu zbog odalečenosti od mile domovine i zbog drugih opravdanih razloga svako veselje bijaše uzrokom neizmjerne boli)” (Sannazaro 2015: 53).

¹⁰⁰ Usp. bilj. 87 u ovome radu.

¹⁰¹ U prijevodu Mate Marasa: “prokleh čas kad sam otišao iz Arkadije” (Sannazaro 2015: 137).

¹⁰² U izvorniku: “anche Napoli sta ora diventando un luogo d’esilio.”

(“questi luoghi nostri oscuri e foschi”). Drugim riječima, degradiranu dubrovačku urbanu sredinu Marija Gundulić na ovome mjestu intertekstualno poistovjećuje sa Sincerovim radikalno demistificiranim prikazom pastoralne Arkadije. Primjera radi, u sedmoj prozi Sincero opisuje arkadijski prostor ovim riječima: “Maximamente ricordandomi [...] de la deliciosa patria tra queste solitudini di Arcadia, ove (con vostra pace il dirò) non che i gioveni ne le nobili città nudriti, ma appena mi si lascia credere che le selvatiche bestie vi possano con diletto dimorare” (VII.18; Sannazaro 2013: 161–162).¹⁰³ Na temelju Sincerove nostalgične perspektive u pastoralnom se romanu, drugim riječima, izgrađuje binarna opreka između distopijskih “samoća Arkadije” i utopijskoga “miloga zavičaja”. Zrcaleći, *mutatis mutandis*, takvu polarizaciju, Marija Gundulić u svojoj invektivi suprotstavlja dubrovačku sredinu, prikazanu kao pastoralni *locus horridus*, i talijansku sredinu, opisanu kao bukolički *locus amoenus*. Dubrovnik Marije Gundulić, za razliku od talijanskih šuma, odzvanja glasovima vukova i drugih divljih životinja te je prožet zlobom, zavišću i perfidnošću, kao i degradirani arkadijski prostor u Sannazarovu pastoralnom romanu. U prozimetru se Arkadija naime nadaje kao alternativna sredina u odnosu na Napulj, u koju je Sincero pobjegao u bezuspješnoj potrazi za oduškom od svoje patnje, te kao alegorijski prostor, bremenit aluzijama na krizu suvremenoga Napulja. Međutim, u desetoj eklozi pastoralnoga romana, koju Marija Gundulić u sklopu invektive evocira čak tri puta, kristaliziraju se oba do sada razmatrana čvorišta: egzil i (nestabilna) opreka Arkadija – Napulj. Naime, u eklozi o kojoj je riječ arkadijski pastir Selvaggio prenosi invektivu protiv domovine napuljskoga pjesnika Caracciola, koju je imao prilike slušati dok se nalazio u Napulju, kamo je bio pobjegao zbog nesretne ljubavi. Osim što se dakle u tekstualnom tkivu *Arkadije* još jednom aludira na bijeg iz zavičajne sredine zbog ljubavnih jada, egzil se tematizira i u Caracciolovim polemičkim stihovima, ali iz drugačije perspektive. U suvremenom Napulju, obrazlaže Caracciolo, pastiri su primorani napustiti zavičaj jer zli i neumoljivi tuđinci uništavaju njihovu stoku.¹⁰⁴ Čini mi se da Marija Gundulić, koja izrijekom citira Caracciolove riječi (“genti strane, inique et inessorabili”), pritom uvijek aludira i na tešku financijsku situaciju naslovljenice, koju intertekstualno prikazuje kao žrtvu pojedinaca na poziciji moći, zbog kojih se sprema odabrati put egzila. Uostalom, kao što Caracciolo izriče svoju šifriranu invektivu, svoj “zbor nejasni” (Sannazaro 2015: 111),¹⁰⁵ kako bi svoj “gnjev iskalio” (*ibid.*: 107)¹⁰⁶ te ustao protiv moralne truleži u

¹⁰³ U Marasovu prijevodu: “Ponajviše pak spominjući se miloga zavičaja [...] usred ovih samoća Arkadije gdje mi jedva uspijeva povjerovati, reći ću to ne želeći vas uvrijediti, da ovdje mogu radosno boraviti divlje životinje, a kamoli mladići odgojeni u plemenitim gradovima” (Sannazaro 2015: 64).

¹⁰⁴ Usp. bilj. 94 u ovome radu.

¹⁰⁵ U izvorniku: “dir fosco” (Xe.159, Sannazaro 2013: 254).

¹⁰⁶ U izvorniku: “per isfogar la rabbia” (Xe.46, Sannazaro 2013: 247).

svojoj sredini, na sličan način dubrovačka autorica izriče svoju invektivu (koju se također može smatrati šifriranom jer se njezin puni smisao razotkriva tek prepoznavanjem intertekstualnih aluzija) kako bi izrazila svoj gnjev te upozorila na zloćudnost koja razdire njezinu domovinu i šteti njezinoj prijateljici. Tema egzila dodiruje i Caracciola: premda bi i sam htio iz Napulja pobjeći u Arkadiju, on u nezahvalnoj domovini (“ne ’l ingrata patriã”) ipak ostaje; kako ističe Selvaggio, za nju ga veže domoljublje, za razliku od pokvarenoga vijeka (“guasto secolo”) koji je zastranio “od pradjedovske ljubavi” (“fuor già d’ogni natia carità patriã”, usp. o tome Fenzi 2009: 53).¹⁰⁷ Dakle, Caracciola i Sincera – dva najvažnija glasa koja odjekuju u invektivi Marije Gundulić – osim pitanja egzila spaja i ljubav prema zavičaju. Dok se Sincerovo domoljublje manifestira u egzilantskoj patnji i čežnji za povratkom, Caracciolova se ljubav prema domovini, kao i ona Marije Gundulić, izražava u vidu invektive kojom se upozorava na moralnu krizu rodne zemlje (usp. Fenzi 2009: 53). Usto, u Caracciolovim polemičkim stihovima radikalno se narušava opreka Arkadija – Napulj na kojoj se temeljio Sinceroov diskurs. Naime, kako upozorava Fenzi, “upravo Caracciolo oplakuje krizu Napuljskoga Kraljevstva kao da je riječ o krizi i smrti same Arkadije” (Fenzi 2009: 44).¹⁰⁸ U svojem mračnom prikazu Napulja, gdje se urbana i arkadijska dimenzija prelijevaju jedna u drugu, Caracciolo evocira utopijske arkadijske topose te ih sustavno negira (usp. *ibid.*: 43–46).¹⁰⁹ Sannazarov pastoralni roman artikulira dakle stanje duboke krize i arkadijskoga i napuljskoga prostora: suvremeno je društvo radikalno lišeno idile. Čini se stoga mogućim zaključiti da Sannazarovi odjeci, utkani u tekstualno tkivo posvetne poslanice, u konačnici destabiliziraju dihotomiju Dubrovnik – Italija, potvrđujući distopijski prikaz suvremenoga Dubrovnika te remeteći utopijski prikaz suvremene Italije. Ne čudi stoga što Marija Gundulić zaključuje svoju invektivu prizivajući jedino mjesto u kojemu utopija ostaje ostvariva, a to je blaženstvo onostranoga svijeta. U zaključku odzvanjaju naime riječi što ih Ergasto u petoj eklozi posvećuje preminulom pastiru po imenu Androgeo, koji, zajedno s Dafnisom i Melibeom, sretan uživa i milozvučno zbori u bukoličkom raju. Evocirati Androgea međutim znači potencijalno podsjetiti čitatelja na ono što je pastir za života predstavljao. Kako čitamo u petoj prozi, Androgeo, Ergastov otac (usp. Vecce 2013: 22), bio je mudar vođa arkadijskih pastira, pod čijim je vodstvom

¹⁰⁷ U izvorniku: “E se non fusse che ’l suo gregge affrenalo / e tienlo a forza ne ’l ingrata patriã, / che a morte desiar spesso rimenalo, / verrebbe a noi, lassando l’idolatriã / e gli ombrati costumi al guasto secolo, / fuor già d’ogni natia carità patriã” (Xe.189–194, Sannazaro 2013: 257). U Marasovu prijevodu: “Da nije tako odan svojim krdima / (uz nezahvalan grad ga vežu šugavi, / te često želi gorku smrt u grudima), / s nama bi bio; ovaj vijek bi gubavi / napustio, i kolijevku opačina / što zastrani od pradjedovske ljubavi” (Sannazaro 2015: 112–113).

¹⁰⁸ U izvorniku: “è proprio Caracciolo a piangere la crisi del regno di Napoli come fosse la crisi e addirittura la morte dell’Arcadia.”

¹⁰⁹ O tome vidi i bilješku u izdanju što ga je uredio Carlo Vecce, usp. Sannazaro 2013: 251.

zajednica cvala u pravdi, miru i slozi, kojih sada, otkad je preminuo, više nema. Čini se, drugim riječima, da Marija Gundulić intertekstualno progovara o bliskoj arkadijskoj prošlosti dubrovačke zajednice, koja je sklad izgubila u nedavna vremena zbog zavidnih, pohlepkih i pakosnih pojedinaca koji žive u Gradu. Uostalom, u djelu što ga sustavno evocira invektiva Marije Gundulić moguće je prepoznati i uputu za izlaz iz suvremene društvene krize. Kako objašnjava Vecce, Sannazarova je Arkadija ipak po jednom aspektu utopijska sredina, jer preko svojih pastira, koji jedni druge tješe, podržavaju i uvažavaju, tematizira moralnu poruku “solidarnosti ljudskih bića pred univerzalnom stvarnošću smrti, boli, jada” (Vecce 2013: 34),¹¹⁰ a Marija Gundulić, koja odvažno podržava svoju prijateljicu u teškom času, utemeljuje svoju posvetnu poslanicu na poruci ženske solidarnosti.

LITERATURA

PRIMARNA LITERATURA

- Camerata, Girolamo. 1567. *Questione dove si tratta chi più meriti honore o la donna, o l'huomo*. U: Camerata, Girolamo. *Trattato dell'honor vero, et del vero dishonore. Con tre questioni qual meriti più honore o la donna, o l'huomo. O il soldato, o il letterato. O l'artista, o il leggista*: A2r–F4r; ff. 1r–24r. In Bologna: Alessandro Benacci.
- Castiglione, Baldesar. 1986. *Dvoranin*. Ur. i prev. Frano Čale. Zagreb: Cekade.
- Castiglione, Baldassar. 2009. *Il libro del cortegiano*. Ur. Nicola Longo. Milano: Garzanti.
- Della Casa, Giovanni. 2021. *Galateo iliti o ponašanju*. Prev. Mate Maras. Koprivnica: Šareni dućan.
- Della Casa, Giovanni. 1921. *Il Galateo*. Ur. Carlo Steiner. Milano: Vallardi.
- Gondola, Maria. 1584. *Alla non men bella, che virtuosa, e gentil donna, Fiore Zuzori, in Ragugia*. U: Gozze, Nicolò Vito di. *Discorsi di M. Nicolò Vito di Gozze, gentil'huomo ragugeo, dell'Academia de gli Occulti, sopra le Metheore d'Aristotele, ridotti in dialogo, et divisi in quattro Giornate*: *2r–**4v. In Venetia: Francesco Ziletti.
- Gondola, Maria. 1585. *Alla non men bella, che virtuosa, e gentil donna, Fiore Zuzori, in Ragugia*. U: Gozze, Nicolò Vito di. *Discorsi di M. Nicolò Vito di Gozze, gentil'huomo ragugeo, dell'Academia de gli occulti, sopra le Metheore d'Aristotile, ridotti in dialogo, et divisi in quattro Giornate*: *2r–**4r. In Venetia: Francesco Ziletti.
- Gozze, Nicolò Vito di. *Dialogo iconomico*. Sign. NSK R 3230.
- Gozze, Nicolò Vito di. 1581a. *Dialogo della bellezza detto Antos, secondo la mente di Platone. Composto da M. Nicolò Vito di Gozze, gentilhuomo Ragugeo. Nuovamente posto in luce*. In Venetia: Francesco Ziletti.
- Gozze, Nicolò Vito di. 1581b. *Dialogo d'amore detto Antos, secondo la mente di Platone. Composto da M. Nicolò Vito di Gozze, gentilhuomo Ragugeo. Nuovamente posto in luce*. In Venetia: Francesco Ziletti.

¹¹⁰ U izvorniku: “la solidarietà degli esseri umani di fronte alla realtà universale della morte, del dolore, dell'infelicità.”

- Gozze, Nicolò Vito di. 1589. *Governo della famiglia, di M. Nicolò Vito di Gozze, Gentil'huomo Raguseo, Accademico Occulto: nel quale brevemente, trattando la vera Economia, s'insegna, non meno con facilità, che dottamente, il Governo, non pure della Casa tanto di Città, quanto di Contado; ma ancora il vero modo di accrescere, et conservare le ricchezze.* In Venetia: Aldo.
- Gučetić, Nikola Vitov. 2008. *Dialogo della bellezza / Dijalog o ljepoti. Dialogo d'amore / Dijalog o ljubavi.* Prir. Ljerka Schiffler. Prev. Natka Badurina. Zagreb: Matica hrvatska.
- Guevara, Antonio di. 1568. *Il secondo libro di Marco Aurelio, con l'Horologio, de principi.* In Venetia: Francesco Portonaris.
- Guevara, Antonio di. 1581. *Il secondo libro Libro di Marco Aurelio, con l'Horologio de' prencipi.* In Venetia: Fabio et Agostino Zoppini Fratelli.
- Massimo, Valerio. 1547. *De i detti et fatti memorabili. Tradotti di Latino in Toscano, da Giorgio Dati Fiorentino.* In Venetia: Michele Tramezzino.
- Maximus, Valerius. 1517. *Valerii Maximi Dictorum et factorum memorabilium libri novem.* Impressum Bononiae: per magistrum Franciscum Bononiensem.
- Maximus, Valerius. 2000. *Memorable Doings and Sayings. Books I-V.* Ur. i prev. D. R. Shackleton Bailey. Cambridge, Massachusetts – London, Engleska: Harvard University Press.
- Petrarca, F. 2010. *Canzoniere.* Ur. Marco Santagata. Milano: Mondadori.
- Petrarca, F. 1974. *Kanconijer.* Ur. Frano Čale. Prev. Frano Čale, Mate Maras, Tonko Maroević, Mirko Tomasović i dr., Zagreb – Dubrovnik: Nakladni zavod Matice hrvatske – Hrvatsko filološko društvo – Liber.
- Plutarch. 1961. *Plutarch's 'Moralia' in Fifteen Volumes. Vol. III.* Prev. Frank Cole Babbitt. Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press – William Heinemann LTD.
- Plutarcho. 1570. *La terza parte delle Vite di Plutarcho. Nuovamente da M. Lodovico Domenichi tradotte.* In Venetia: Iacopo Sansovino il Giovane.
- Plutarco. 1559. *Seconda parte de le cose morali di Plutarco; recate in questa nostra lingua, da M. Giovanni Tarchagnota.* In Venetia: Gironimo Giglio, e compagni.
- Plutarchus. 1572. *Plutarchi Chaeronensis Moralia, quae usurpantur: sunt autem omnis elegantis doctrinae penus. [...] Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide: Guilielmo Xylandro Augustano interprete.* Venetiis: Apud Hieronymum Scotum.
- Sannazaro, Iacopo. 2013. *Arcadia.* Ur. Carlo Vecce. Roma: Carocci.
- Sannazaro, Iacopo. 2015. *Arkadija.* Prev. Mate Maras. Zagreb: Školska knjiga.
- Vocabolario degli Accademici della Crusca.* <http://new.lessicografia.it/>

SEKUNDARNA LITERATURA

- Bakić, Jelena. 2019. Il viaggio testuale nel Rinascimento. Imitazione, scrittura e riscrittura tra le due sponde dell'Adriatico. *Quaestiones romanicae* 7, 2: 222–229.
- Banić-Pajnić, Erna. 2004. Žena u renesansnoj filozofiji. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 30, 1–2: 69–89.
- Becherucci, Isabella. 2012a. Le novelle di Sincero e di Carino (*Arcadia* VII-VIII). *Per leggere* 23: 49–78.
- Brunori, Livia. 1979. *Le traduzioni italiane del "Libro aureo de Marco Aurelio" e del "Relox de Principes" di Antonio de Guevara.* Imola: Galeati.

- Carinci, Eleonora i Sandra Plastina. 2016. *Corrispondenze scientifiche tra Cinquecento e Seicento*. Lugano: Agorà & CO.
- Carinci, Eleonora. 2018. Modelli, autorialità e donne illustri nella letteratura scientifica e filosofica italiana del Cinquecento: Maria Gondola e Camilla Erculiani. U: "*Querelle des femmes*": *Male and Female Voices in Italy and Europe*: 27–41. Ur. Daniele Cerrato, Andrea Schembari i Sara Velázquez García. Szczecin: Volumina.pl.
- Cherchi, Paolo. 1998a. Plagio e/o riscrittura nel Secondo Cinquecento. U: *Furto e plagio nella letteratura del Classicismo*: 53–68. Ur. Roberto Gigliucci. Rim: Bulzoni.
- Cherchi, Paolo. 1998b. *Polimatia di riuso. Mezzo secolo di plagio (1539-1589)*. Rim: Bulzoni.
- Corti, Maria. 2001. *Nuovi metodi e fantasmi*. Milano: Feltrinelli.
- Cox, Virginia. 2000. Seen but not Heard: The Role of Women Speakers in Cinquecento Literary Dialogue. U: *Women in Italian Renaissance Culture and Society*: 385–400. Ur. Letizia Panizza. Oxford: Legenda.
- Cox, Virginia. 2008. *Women's Writing in Italy 1400-1650*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Cox, Virginia. 2011. *The Prodigious Muse: Women's Writing in Counter-Reformation Italy*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Čale, Morana. 1993. *Demiurg nad tuđim tijelom. Intertekstualnost u romanima Umberta Eca*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Daenens, Francine. 1983. Superiore perché inferiore: il paradosso della superiorità della donna in alcuni trattati del Cinquecento. U: *Trasgressione tragica e norma domestica. Esempari di tipologie femminili dalla letteratura europea*: 11–50. Ur. Vanna Gentili. Rim: Edizioni di storia e letteratura.
- Favaro, Maiko. 2017. Nicolò Vito di Gozze, Fiore Zuzori e Maria Gondola. Un episodio della "questione femminile" nella Dalmazia rinascimentale. U: *Il dialogo creativo. Studi per Lina Bolzoni*: 199–208. Ur. Maria Pia Ellero, Matteo Residori, Massimiliano Rossi i Andrea Torre. Lucca: Maria Pacini Fazzi.
- Fenzi, Enrico. 2008. L'impossibile Arcadia di Iacopo Sannazaro. *Per leggere* 15: 157–178.
- Fenzi, Enrico. 2009. *Arcadia X-XII*. U: *Travestimenti. Mondi immaginari e scrittura nell'Europa delle corti*: 35–70. Ur. Raffaele Girardi. Bari: Edizioni di Pagina.
- Gabrielli, Francesca Maria. 2016. "Il nostro sesso è perfetto": strategije otpora u posvetnoj poslanici Marije Gundulić (1582). U: *Crveni ocean: prakse, taktike i strategije rodnog otpora*: 143–166. Ur. Lada Čale Feldman, Anita Dremel, Renata Jambrešić Kirin, Maša Grdešić i Lidija Dujić. Zagreb: Centar za ženske studije – Leksikografski zavod "Miroslav Krleža".
- Gabrielli, Francesca Maria. 2019. *Evine kćeri. Žene o biblijskim ženama u talijanskoj renesansi*. Zagreb: Disput.
- Gabrielli, Francesca Maria. 2023. "All'ombra di quella bella selice": Notes on Gozze's All-Female Dialogues on Beauty, Love, and Household Management. *Dubrovnik Annals* 27: 73–120.
- Genette, Gérard. 1997a. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Prev. Jane E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press.
- Genette, Gérard. 1997b. *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Prev. Channa Newman i Claude Doubinsky. Lincoln – London: University of Nebraska Press.
- Giamblanco, Concetta. 1987. Dati, Giorgio. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*, sv. 33. <https://www.treccani.it/enciclopedia/giorgio-dati> (Dizionario-Biografico)/ Pristupljeno 3. ožujka 2024.
- Gigliucci, Roberto. 1998. Premessa. U: *Furto e plagio nella letteratura del Classicismo*: 9–13. Ur. Roberto Gigliucci. Rim: Bulzoni.

- Janeković Römer, Zdenka. 1993. Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 26, 1: 27–38.
- Janeković Römer, Zdenka. 1999. *Okvir slobode: dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Janeković Römer, Zdenka. 2004. Marija Gondola Gozze: *La querelle des femmes* u renesansnom Dubrovniku. U: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*: 105–123. Ur. Andrea Feldman. Zagreb: Institut “Vlado Gotovac” – Ženska infoteka.
- Kunčević, Lovro. 2015. *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga Grada*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Marković, Zdenka. 1970. *Pjesnikinje starog Dubrovnika od sredine XVI do svršetka XVIII stoljeća u kulturnoj sredini svoga vremena*. Zagreb: JAZU.
- Martinović, Ivica. 1997. Kasnorenesansni filozof Nikola Vitov Gučetić. *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 6: 203–225.
- Martinović, Ivica. 2017. Maruša Gundulić u obranu Cvijete Zuzorić: renesansni uzorak hrvatskoga ženskoga pisma kao filozofsko djelo. U: *Filozofkinje u Hrvatskoj*: 27–114. Ur. Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman. Zagreb: Institut za filozofiju.
- Miović, Vesna. 2017. *Židovski rodovi u Dubrovniku (1546-1940)*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Pantić, Miroslav. 1971. Jevreji u dubrovačkoj književnosti. U: *Zbornik 1: studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*: 211–238. Ur. Jorjo Tadić, Radovan Samardžić, Miroslav Pantić, Zdenko Levntal i Vidosava Nedomački. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Plastina, Sandra. 2017. *Mollezza della carne e sottigliezza dell'ingegno: la natura della donna nel Rinascimento europeo*. Roma: Carocci.
- Quondam, Amedeo. 1998. Note su imitazione, furto e plagio nel Classicismo. U: *Furto e plagio nella letteratura del Classicismo*: 373–400. Ur. Roberto Gigliucci. Rim: Bulzoni.
- Ross, Sarah Gwyneth. 2009. *The Birth of Feminism: Woman as Intellect in Renaissance Italy and England*. Cambridge, Massachusetts – London, Engleska: Harvard University Press.
- Schiffler, Ljerka. 2007. *Nikola Vitov Gučetić. Drugo dopunjeno izdanje*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Stepanić, Gorana. 2021. Nikola Vitov Gučetić (1549 – 1610): Ruke i rukopisi. *Colloquia Maruliana* 30: 243–260.
- Stulli, Bernard. 1989. *Židovi u Dubrovniku*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb – Nakladni zavod Matice hrvatske – Kulturno društvo “Miroslav Šalom Freiburger”.
- Tadić, Jorjo. 1939. *Cvijeta Zuzorić*. Beograd (otisak studije objavljene iste godine u časopisu *Srpski književni glasnik* 56, 6: 447–615).
- Terzoli, Maria Antonietta. 2010. I margini dell'opera nei libri di poesia: Strategie e convenzioni dedicatorie nel Petrarchismo italiano. *Neohelicon* 37: 155–180.
- Valente, Angela. 1932. *Eboli, Ana de Mendoza y de la Cerda, principessa di*. [https://www.treccani.it/enciclopedia/eboli-ana-de-mendoza-y-de-la-cerda-principessa-di_](https://www.treccani.it/enciclopedia/eboli-ana-de-mendoza-y-de-la-cerda-principessa-di_(Enciclopedia-Italiana)/) (Enciclopedia-Italiana)/ Pristupljeno 3. ožujka 2024.
- Vecce, Carlo. 2013. Viaggio in *Arcadia*. U: Sannazaro, Iacopo. *Arcadia*: 9–41. Ur. Carlo Vecce. Rim: Carocci.
- Vecce, Carlo. 2017. “Sincero solo”: Iacopo Sannazaro, lezioni di tenebra. *Italique. Poésie italienne de la Renaissance* 20: 279–291.
- Vekarić, Nenad. 2014. *Vlastela grada Dubrovnika. Sv. 5: Odabrane biografije (E-Pe)*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.

- Zaninović, Antonin. 1953. Drugo izdanje djela Nikole Gučetića *Discorsi sopra le Metheore d'Aristotele*. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 2: 201–209.
- Zeoli, Michael. 1998. I *Dialogi piacevoli* di Nicolò Franco e un plagio da Pietro Montefalchio. U: *Sondaggi sulla riscrittura del Cinquecento*: 27–38. Ur. Paolo Cherchi. Ravenna: Longo Editore.

SUMMARY

INTERTEXTUAL DYNAMICS IN MARIA GONDOLA'S DEDICATORY EPISTLE: CAMERATA, GUEVARA I SANNAZARO

The dedicatory letter to the dialogue on Aristotle's *Meteorology* by the philosopher Nicolò Vito di Gozze (Nikola Vitov Gučetić) was authored by his wife, the Ragusan noblewoman Maria Gondola (Marija Gundulić). The paratext – dated July 15, 1582 – thematizes Gondola's dedication of her husband's dialogical treatise to her friend Fiore Zuzori (Cvijeta Zuzorić), who was at the time experiencing animosity in Ragusa. Gozze's dialogue, first published in 1584, was reissued a year later with a curtailed version of the dedicatory letter. Indeed, the section in which Gondola articulated her invective against Ragusan society to defend her friend was expunged from the second edition, while the rest of the paratext, consisting of the woman writer's philogynist intervention in the *querelle des femmes*, remained intact. It is the aim of this essay to investigate the intertextual strategies detectable in the first, uncensored version of the dedicatory letter. The first part of this essay offers an analysis of Gondola's careful selection and recontextualization of passages from Camerata's 1567 *Questione dove si tratta chi più meriti honore o la donna, o l'huomo*, and Guevara's *Libro llamado Relox de Príncipes en el qual va encorporado el muy famoso libro de Marco Aurelio* as translated by Alfonso Ulloa, to show the subtle ways in which the noblewoman revised the ambivalently philogynist male-authored argumentation. The second part explores some possible sources in the Italian vernacular for Gondola's catalogue of brave women. The third part concentrates on Gondola's invective to point out that this section of the dedicatory letter is equally characterized by a dense presence of intertextual elements, which, unlike the recycled passages from Guevara's treatise and Camerata's *questione*, are meant to be recognized by the reader. On that account, this essay offers a reading of the invective that considers its multiple echoes of Sannazaro's pastoral novel *Arcadia* (1504).

Key words: Maria Gondola (Marija Gundulić), Fiore Zuzori (Cvijeta Zuzorić), Nicolò Vito di Gozze (Nikola Vitov Gučetić), Iacopo Sannazaro, Girolamo Camerata, Antonio de Guevara